PRIRODA I GRANICE ČISTIH FORMI ČULNOSTI

promišljanja o Kritici čistog uma

Saša Laketa

Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet

Saša Laketa

PRIRODA I GRANICE ČISTIH FORMI ČULNOSTI

promišljanja o Kritici čistog uma

Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet
2026.

Izdavač:
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet

Za izdavača:
prof. dr Srđan Dušanić, dekan

Recenzenti:
prof. dr Biljana Radovanović
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet

prof. dr Danijela Milinković
Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet

doc. dr Milijana Sladojević-Maleš
Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet

Lektura:
Violeta Gluvačević

Tehnička priprema i dizajn:
Miroslav Galić

ISBN: 978-99997-40-26-5

Publikacija je dostupna pod uslovima Creative Commons Autorstvo-nekomercijalno (CC BY-NC).
Dozvoljeno je umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje djela i prerada, uz obavezno navođenje imena autora, na način određen od autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu djela.

Sadržaj

Uvodni dio	1
1. Opažajni i iskustveni sudovi	9
2. Ka najvišem principu svih sintetičkih sudova	18
3. Dvostruka priroda uma	24
4. Forme, funkcije i sheme	31
5. Vremenska sinteza ili vremenska geneza	37
6. Negativna odlika prostora i vremena	46
7. Nužni preostaci formalizma	53
8. Ka problemu geometrije	60
9. Circulus in demonstrando	68
10. Geometrija i iskustvo	75
11. Problem preciznosti	82
12. Iskustvena priroda preciznosti	90
13. Geometrijski i filozofski pojmovi	98
Literatura	108

Uvodni dio

Prostor i vrijeme – *čiste, apriorne, forme čulnog opažanja* Kantove kritičke filozofije – poimali su se i kao jedan od opštenužnih, prethodećih, saznajnih uslova mogućnosti datosti svih pojedinačnih predmeta nekog mogućeg iskustva, ali i kao jedan od opštenužnih, prethodećih, saznajnih uslova mogućnosti datosti njihovih asocijacija, koncentrisanih u složena i manje-više izvjesna, koherentna i predvidljiva svakodnevna i naučna saznanja. Konstruktivna priroda navedenih formi ogledala se u tome što su se usljed njihovog djelovanja svi predmeti opažanja i njihove iskustvene veze a priori sažimali i ispostavljali u vidu hronotopija – prostornih i vremenskih datosti zatečenih u jednostavnim i složenim prostornim i vremenskim suodnosima.[1] Čiste forme čulnosti, prostor i vrijeme, iskazivale su se kao idealne, prethodeće i opštenužne, karakteristike saznajnoga subjekta bez kojih nijedan sadržaj saznanja ne bi bilo moguće ni zamisliti (kao psihičku datost) ni predstaviti/reprodukovati (kao opažajnu i iskustvenu datost) ni pojmiti (u vidu logičkog konstrukta). Ipak, opominje Kant, upravo zbog takvog, produktivnog, „doprinosa" našeg čistog čulnoga opažanja, ne smijemo izgubiti iz vida da ni psihičke ni iskustvene datosti ni logičke konstrukte više ne možemo sagledavati kao datosti i konstrukte onakve kakvi su oni po sebi, nego samo kao pojave, tj. kao sadržaje konačnog, ljudskog, saznanja koji su a priori dozvoljeni, ali i posredovani/ograničeni, istim

[1] Up. Saša Laketa, "Problem općenitosti, nužnosti i preciznosti spoznaje sagledan u svjetlu Kantova konstruktivističkog pristupa geometriji", u: *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2024), 311.

tim čistim, apriornim, formama čulnosti. Uslovi mogućnosti konačnog, posredovanog, saznanja ujedno su i uslovi nemogućnosti sticanja njegovog neposredovanog, autentičnog, sadržaja.[2]

Kako to u velikoj mjeri već možemo i da uočimo, pozitivna, konstruktivna priroda prostora i vremena oslikavala se u tome što će se unutar Kantove kritičke filozofije nazivati transcendentalnim uslovima mogućnosti opažanja, iskustva i saznanja uopšte. Čiste forme čulnosti iskazivale su se kao dio transcendentalnog i/ili konstruktivnog apriornog aparata sačinjenog od prethodećih, opštenužnih, receptivnih i sintetičkih formi i moći saznajnoga subjekta. U sadejstvu sa transcendentalnom apercepcijom, transcendentalnom uobraziljom i čistim pojmovima razuma, čiste forme čulnosti dozvoljavale su da se haos neposredno datih utisaka i na njima zasnovanih, pojedinačnih, predstava nekog mogućeg iskustva, sažmu i pretvore u naknadni red ili kosmos iskustvenih, naučnih i filozofskih saznanja.[3]

U biti, riječ je o Kantovoj namjeri da nas uputi ka saznajnim osnovama. Čak i ako bismo uzeli u obzir interne teorijsko-saznajne turbulencije *Kritike čistog uma*, inicijalni minimum koji je trebalo ispuniti da bi sadržaji naše svijesti uopšte i mogli biti prepoznati kao predmeti saznanja; da bi mogli ponijeti odliku objektivno datih predmeta nekog mogućeg opažanja i iskustva; ogledao se u tome što su se narečeni iskustveni sadržaji a priori morali iskazati kao istrajni/postojani/konzistentni, tj. kao saznajne datosti koje u kontinuiranom toku vremena zauzimaju određeni prostor, a mogućnost narečenog kontinuiteta, promišlja Kant, trebalo je potražiti unutar granica saznajnog subjekta. Uslov da jedan predmet postane predmetom svijesti i/ili uslov da opažanje, iskustvo i na njima zasnovano saznanje uopšte i budu mogući, ispunjavao se time što su se narečeni sadržaji morali sažimati po unaprijed datim, opštenužnim, hronotopijskim pravilima, koja svoje porijeklo nisu mogla iznaći na osnovu analogija sa neposredno datim, kontingentnim, čulnim podacima.[4]

Uloga pomenutog prostorno-vremenskog saznajnog minimuma je, kazaćemo – temeljna i nemjerljiva. Temeljnost i nemjerljivost se prije svega ogleda u tome

[2] Up. Imanuel Kant, *Prolegomena za svaku buduću metafiziku* (Beograd: Plato, 2005), 34–35.

[3] Up. Imanuel Kant, *Kritika čistog uma* (Beograd: Kultura, 1970), 165.

[4] Up. *ibid*., 64–65.

što je ovdje riječ o apriornim osobinama saznanja koje su nužno prisutne u svim saznajnim aktima, nezavisno od stepena njihove predvidljivosti i kompleksnosti. Otuda i jedan od Kantovih prelomnih, protofenomenoloških, stavova kojemu ćemo u nastavku posveti posebnu pažnju; stav da se jedan od bitnih propusta dotadašnje filozofije ogledao u tome što ona nije uviđala da se naše opštenužne/apriorne forme i moći saznanja iznalaze već u ravni prostog opažanja.[5] Jednako odgovoru vezanom za teškoće na koje nailazimo prilikom pokušaja dokazivanja uslova mogućnosti koherentnosti i konzistentnosti mnoštva predstava koje zatičemo unutar iskustvenih stanja i relacija i mnoštvo utisaka zatečenih unutar opažanja nekog prostog, pojedinačnog, predmeta iskustva, moglo je zadobiti svoje opštenužno/objektivno[6] i logičko jedinstvo jedino u interakciji sa apriornim formama i moćima saznanja inherentnim saznajnome subjektu. Uvođenjem apriornog, opštenužnog, karaktera prostora i vremena u saznajnu „jednačinu", Kant je, čini se, pokušao ponuditi specifično, transcendentalno, rješenje jedne od temeljnih filozofskih aporija; one na koju nailazimo prilikom pokušaja jasnog iskazivanja uslova mogućnosti i prirode odnosa opštega i pojedinačnoga, tj. odnosa između onoga što je po svojoj prirodi i saznajnoj vrijednosti idealno, opštenužno i/ili univerzalno i njegovih pojedinačnih, svakodnevnih, specifičnih i neponovljivih manifestacija, stanja i procesa. Da bi iz haosa neposredno datih čulnih utisaka uopšte i moglo nastati konzistentno perceptivno jedinstvo, koje u svakodnevnom, zdravorazumskom, stavu samorazumljivo prepoznajemo i imenujemo kao pojedinačan i identičan predmet/objekt opažanja, ali da bi, promišlja Kant, na osnovu njega mogla nastati i naknadna, složenija, iskustvena i/ili saznajna spona i red mnoštva navedenih, pojedinačnih, predmeta opažanja, neposredno data raznovrsnost primljenih utisaka čulnosti i na njima sagrađeni predmeti i njihove koherentne iskustvene veze prethodno su se morali odnositi na jedan zajednički transcendentalni idealitet i njegove moći i forme saznanja; na „*ja mislim* onoga subjekta u kome se ta raznovrsnost nalazi."[7] Dakle, prethodno navedeni problem odnosa opšteg

[5] Up. *ibid*., 637.

[6] Pojmove a *priori*, *opštenužnost* i *objektivnost* Kant razumijeva kao komplementarne. Up. *ibid*., 20–23.

[7] Up. *ibid*., 125.

i pojedinačnog unutar Kantove transcendentalne koncepcije pokušavao se razriješiti tako što su se čiste, apriorne, forme čulnosti i njihov apriorni nosilac, transcendentalno Ja, iskazivali i kao uslov mogućnosti datosti svih pojedinačnih predmeta opažanja i kao uslov mogućnosti datosti njihovih naknadno zadobijenih uopštavanja iskazanih u iskustvenim i/ili saznajnim vezama. Iznalazak zajedničkog, prostorno-vremenskog, transcendentalnog osnova unutar pojedinačno datih predmeta iskustva i po opštenužnim pravilima uspostavljenih iskustvenih veza značio je i svojevrstan iznalazak uslova mogućnosti i prirode odnosa pojedinačnog i opšteg.

Na umu bi trebalo imati da upućivanjem na zajedničke apriorne elemente prisutne unutar pojedinačnih predmeta čulnosti i njihovih manje-više opštih, iskustvenih i saznajnih veza, Kant zapravo ne pokušava da ponudi samo odgovor na pitanja o uslovima mogućnosti sticanja i iskustvenog opravdanja apodiktičkih i/ili opštenužnih saznanja; saznanja koja zatičemo u matematici, prirodnoj nauci i metafizici. Ovdje je u igri nešto što je temeljnije od odgovora na pitanje *kako su mogući sintetički sudovi a priori*.[8] Tačnije, odgovor na pitanje *kako su mogući sintetički sudovi a priori* ne razrješava samo probleme uslova mogućnosti, prirode i granica apodiktičkih saznanja koja vezujemo za nauku i dometa i granica opštenužnih saznanja koje vezujemo za metafiziku. Ono što Kantovu transcendentalnu poziciju razlikuje od dotadašnjih teorijsko-saznajnih koncepcija, i ono bez čega navedenu poziciju po svemu sudeći nije moguće adekvatno razumjeti, prije svega proizilazi iz teškoća vezanih za pokušaj razrješenja uslova mogućnosti datosti pojedinačnih, objektivnih, predmeta saznanja. Sada se postavlja pitanje koje su to saznajne moći koje dovode do toga da pojedinačne predmete saznanja sagledavamo kao objektivno date predmete saznanja, tj. koje su to saznajne moći koje su dozvolile da se predmeti propitivanja uopšte i pojave u polju nekog mogućeg iskustva i saznanja.

Mogli bismo to kazati i na ovaj način: Kantovu transcendentalnu filozofiju trebalo bi razumjeti i kao pokušaj da se odgovori na problem uslova mogućnosti suđenja kao takvog, tj. kao nastojanje koje treba da demonstrira kako to da se idealna saznajna pravila uopšte mogu primijeniti/implementirati u regiji neposredno datih, pojedinačnih, čulnih sadržaja. Prije nego što se odgovori na

[8] Up. Kant, *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, 27.

pitanje uslova mogućnosti opštenužnih iskustvenih i naučnih saznanja trebalo je dati odgovor na pitanje kako je saznanje uopšte moguće. Prva teškoća koju bi trebalo razriješiti nije ona koja je vezana za uslove mogućnosti manje ili više izvjesne, pravilne i predvidljive korespondencije mišljenja i predmeta promišljanja, uključujući i one korespondencije koje nose odliku apodiktičkih saznanja, nego kako je predmet kao objekt propitivanja uopšte dat? Drugim riječima, kako dvije bitno raznorodne prirode – mišljenje i predmet mišljenja; razum i čulnost – mogu biti u bilo kakvom **doticaju**? Na koji način mišljenje može biti **primjenjivo** unutar stvarstvenosti[9] ili kako to da njome može biti aficirano na način koji može ponijeti predikat *objektivnog saznanja*?

Adekvatan i ubjedljiv odgovor na pitanje o uslovima mogućnosti, vrijednosti i granicama opštenužnih sintetičkih sudova zatečenih u matematici, fizici i metafizici, pretpostavljao je adekvatan i ubjedljiv odgovor na pitanje o mogućnosti suđenja uopšte, tj. mogućnosti doticaja i interakcije opštenužnih saznajnih pravila i pojedinačnog čulnoga sadržaja. Pitanje uslova mogućnosti doticaja i/ili interakcije opštenužnog saznanja i neposredno date čulnosti posjeduje prednost pred pitanjem uslova mogućnosti opštenužnih naučnih saznanja. Bilo da je saznajna vrijednost nekog suda opštenužna, bilo da je relativna ili varljiva, i u jednom i u drugom slučaju suđenje postaje moguće tek ukoliko su mišljenje i njegov predmet prethodno uspjeli stupiti u saznajni doticaj. To što specifični Kantovi odgovori na pitanje uslova mogućnosti doticaja mišljenja i predmeta promišljanja u igru uvode sintetičke, apriorne, opštenužne forme i moći saznanja i dalje ne znači da narečenim formama i moćima treba dati neupitnu teorijsko-saznajnu prednost, nego samo to da ih treba sagledati u vidu specifičnih rezultata jedne prethodeće i/ili temeljnije teorijsko-saznajne poteškoće. U tom kontekstu bi trebalo razumjeti i Kantove stavove vezane za *najviši osnovni stav svih sintetičnih sudova.*[10] *Saznanje o sintetičkim sudovima a priori*, poručuje Kant, bilo bi samo svojevrsno *igranje iluzijama* da prethodno nismo pokazali da su čiste forme čulnosti neizbježan integralni dio svih mogućih sadržaja spoljašnjeg iskustva. Tek tada možemo pokazati kako se, uz pomoć istih tih formi, čisti

[9] Pojam *stvarstvenost* koristimo kako bismo istakli i kritikovali reprezentacionalističku i/ili pozitivističku sliku svijeta inherentnu teorijsko-saznajnom dualizmu; sliku čije su osnove bitno uzdrmane Kantovim stavom da je transcendentalna uobrazilja prisutna već u ravni opažanja.

[10] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 165.

sintetički sudovi mogu posredno/shematski odnositi na iskustvene sadržaje i kako mogu imati objektivno važenje i vrijednost.[11]

Iznalaženje zajedničkih, transcendentalnih, elemenata/*shema* koji posjeduju i odlike razumskog/saznajnog spontaniteta i čulnog receptiviteta, promišlja Kant, postaje primarni zadatak i jedina ubjedljiva teorijsko-saznajna opcija koja, nasuprot dotadašnjoj filozofskoj tradiciji, može ponuditi i odgovor na pitanje kako pojedinačne predmete opažanja možemo dovesti u doticaj sa općenužnim saznajnim pravilima i odgovor na pitanje kako iste te pojedinačne predmete možemo sagledavati kao gradivne i integralne elemente naknadno stečenih, općijih i kompleksnijih, iskustvenih, naučnih i filozofskih saznanja. Dotadašnji empiristički i racionalistički teorijsko-saznajni pokušaji, tvrdi Kant, nisu bili dovoljno ubjedljivi prilikom pokušaja razrješenja navedenih aporija.

Kako je to već i nagoviješteno, konkretnije i potpunije Kantove odgovore na prethodno navedene probleme i nedorečenosti novovjekovnih filozofskih koncepcija tražićemo unutar poprilično zahtjevnih poglavlja *Transcendentalne analitike,* pri čemu ćemo poglavlju *O shematizmu čistih pojmova razuma* dati poseban značaj.[12] Tek u njima će se jasnije iskazati Kantovo poimanje prirode i uloge čistih formi čulnosti, tj. tek tu će se jasnije iskazati priroda i uloga njihovog suodnosa sa čistim pojmovima razuma, transcendentalnom apercepcijom i transcendentalnom uobraziljom. Odgovore na naređena pitanja, u njihovom potpuno sažetom i preliminarnom vidu, možemo iznaći u Kantovoj rečenici koja je u velikoj mjeri obilježila i stavove iznesene na prethodnim stranicama: *uslovi mogućnosti iskustva ujedno su i uslovi mogućnosti predmeta iskustva.*[13]

Opšte i posebne implikacije proistekle iz preokreta vezanog za poimanje prirode prostora i vremena, na koje nailazimo na stranicama *Transcendentalne estetike* i *Transcendentalne analitke;* njihova uloga prilikom nastanka cjelokupnog sistema transcendentalne filozofije, jednako kao i pohvale i pokude Kantove misli koje su uslijedile odmah nakon objavljivanja prve *Kritike...,* upitnosti su

[11] Up. *ibid*., 164–165. U ovom kontekstu trebalo bi razumjeti i Delezov stav da shema ne daje odgovor na pitanje kako su pojave potčinjene razumu nego kako se razum primjenjuje na pojave koje su mu potčinjene. Up. Žil Delez, "Kantova kritička filozofija", u: *Moderno čitanje Kanta* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2005), 53.

[12] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 151–159.

[13] Up. *ibid*., 165.

koje i danas okupiraju veliki broj filozofskih i naučnih zapitanosti. Neke od njih postaće i predmetom našeg interesovanja i to tako što ćemo se potruditi da pokušaj dostatne analize prirode i granica čistih formi čulnosti i saznajnih principa ne ograničimo samo u okolištima samodovoljnih teorijsko-saznajnih propitivanja. Bliže, analizu Kantovog poimanja prostora i vremena pokušaćemo ispostaviti i kao poziciju u kojoj bi trebalo da iznađemo, ako ne odgovore, onda, teorijsko-saznajne hipoteze ili skice za eventualno razrješenje konkretnih aporija vezanih za pitanje uslova mogućnosti apodiktičke izvjesnosti geometrijskih principa, ali i uslova mogućnosti opštenužnog suodnosa geometrijskih principa i iskustva. Pri tom, akcenat ćemo postaviti na to što ćemo nazvati negativnim/ograničavajućim saznajnim aspektima čistih formi čulnosti, tj. pokušaćemo uputiti na prirodu prostora i vremena koja je bila zapostavljena u korist njihovih pozitivnih/konstruktivnih aspekata, koje smo u vidu Kantovog oficijelnog stava predominantno zaticali na stranicama prve *Kritike*... .

Dakle, a kako to prethodne rečenice već i nagovještavaju, fokusiraćemo se na specifične aspekte i konsekvence Kantovog preokreta vezanog za poimanje prirode prostora i vremena na koje nailazimo onda kada transcendentalni idealitet koji vezujemo za ove dvije forme čulnog opažanja suočimo sa aporijama zatečenim prilikom ispitivanja porijekla i naravi geometrijskih zakonitosti i principa i granica njihove (pretpostavljene) apodiktičke primjene u oblasti neposredno datoga opažanja i iskustva. Pri tom, na umu ćemo neprestano imati i prethodno pomenute, zapostavljene, negativne saznajne aspekte čistih formi čulnosti, ali i činjenicu da u ovom slučaju nikako ne može biti riječi o propitivanjima koja imaju jednosmjeran impetus. Naime, prisjetimo se, pojedine osobenosti geometrijskih zakonitosti i principa, važeće za tada neupitnu i neporecivu euklidovsku geometriju, pobudile su i ohrabrile Kantovu potrebu za revizijom filozofskih i naučnih stavova o prirodi prostora i vremena. Opštenužna, apriorna, priroda geometrijskih principa koju, jednako racionalistima, Kant nikada ozbiljno nije ni dovodio u pitanje, poslužila je kao svojevrstan *ratio cognoscendi* njegovom polazištu i ishodištu – opštenužnom, apriornom i konstruktivnom/transcendentalnom, karakteru prostora i vremena. Idealna, apodiktička, narav euklidovske geometrije gotovo intuitivno je pretpostavljala i upućivala na (transcendentalni) idealitet prostora i vremena. Povratno, nova saznanja vezana

za transcendentalnu narav prostora i vremena, nužno su dovela i do novih saznanja o konstruktivnim osobenostima tadašnjih geometrijskih pojmova i principa, tj. do djelimične, ali ipak bitne kritike do tada važeće euklidovske paradigme.[14] Naime, transcendentalni idealitet prostora i vremena ispostavio se kao svojevrstan *ratio essendi* idealne, unutrašnje, sistemske konzistentnosti i koherentnosti geometrijskih zakonitosti i principa, ali i kao uslov mogućnosti njihove apodiktičke primjene unutar neposredno datog, realnog, iskustva.

Kantova inicijalna namjera bila je jasna. Put ka razrješenju najvećeg dijela teorijsko-saznajnih nedoumica i dogmatskih samorazumljivosti, nastalih nakon Hjumovog *bankrota objektivnog saznanja*[15], uključujući i nedoumice vezane za geometriju, trebalo je započeti u okolištima preokreta nastalog otkrićem transcendentalnog idealiteta prostora i vremena. U nastavku ćemo pokušati pojasniti šta je to što Kant podrazumijeva pod *transcendentalnim idealitetom* i u kojoj mjeri je narečena namjera bila opravdana, a najopštije pitanje na koje bi trebalo da odgovorimo mogli bismo iskazati na sljedeći način: Krije li Kantova kritička metodologija svojevrstan *circulus in demonstrando*, tj. postoje li dogmatski elementi transcendentalne filozofije koji su promakli obimu i dosegu Kantovih kritičkih analiza? Jesu li polazišta i rezultati *Transcendentalne estetike* unaprijed postulirani i to u mjeri koja prevazilazi Kantov apologetski stav da *ni transcendentalna filozofija nije imuna na dogmatizam*?[16]

[14] U ovom slučaju trebalo bi se obratiti prvom glavnom dijelu *Transcendentalne teorije o metodu – Disciplina čistog uma*. Up. *ibid*., 522–577.

[15] Riječ je o Huserlovoj sintagmi kojom se upućuje da Hjumova filozofija završava u svojevrsnom relativizmu i solipsizmu. Up. Edmund Huserl, *Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1991), 77. Ovdje, u kontekstu Kantove filozofije, navedenu sintagmu koristimo u njenom nominalnom značenju. Na umu bi ipak trebalo imati da *bankrot objektivnog saznanja* nema strogo negativnu konotaciju, nego da je riječ o svojevrsnoj, bespretpostavnoj, fenomenološkoj početnoj poziciji. U tom kontekstu trebalo bi se obratiti i Huserlovim pohvalama Hjumu u kojima ga je predstavio kao direktnu preteču fenomenologije. Up. Edmund Husserl, *Formal and transcendental logic* (Hag: Martinus Nijhoff, 1969), & 100. Up. takođe: Edmund Husserl, *Logička istraživanja, sveska 2 – Istraživanja o fenomenologiji i teoriji saznanja* (Zagreb: Breza, 2005), 23.

[16] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 31.

1. Opažajni i iskustveni sudovi

Za početak, obratićemo se jednoj jasnijoj i manje zahtjevnoj teorijsko-saznajnoj prethodnici, koju možemo upotrijebiti i kao oruđe za lakše razumijevanje *analitike* i *shematizma*, ali i kao svojevrstan uvod u Kantovu transcendentalnu filozofiju uopšte. Riječ je o razlikovanju opažajnih i iskustvenih sudova.

Kant je, prisjetimo se, namjeravao da pokaže da svi iskustveni sudovi[17] posjeduju dio saznajnog sadržaja koji nužno prevazilazi količinu informacija koju bismo mogli zadobiti na osnovu subjektivnih, psihičkih, asocijacija neposredno zatečenih predstava opažanja, tj. na osnovu onoga što nazivamo opažajnim sudovima.[18] Štaviše, već smo uputili na to da i svaka predstava nekog pojedinačnog predmeta opažanja u sebi takođe posjeduje elemente koji se ne mogu zadobiti na osnovu subjektivne, psihičke, asocijacije neposredno datih čulnih utisaka. Ukoliko bismo navedeni problem preveli u kontekst suđenja, mogli bismo kazati da je svaka tvrdnja o prostoj datosti neke predstave takođe jedan implicitan,

[17] Empirijski sudovi su sudovi zasnovani na neposrednim čulnim podacima. Empirijske sudove koji imaju objektivno važenje, Kant naziva iskustvenim sudovima. Svi iskustveni sudovi nužno su empirijski, ali to nikako ne znači i da su svi empirijski sudovi iskustveni. Da bi jedan empirijski sud postao objektivni, iskustveni, sud, potrebno je, upućuje Kant, uvesti čiste forme i moći saznanja neophodne da se neposredno dati čulni podaci saznanja pretvore u uređeno iskustveno saznanje. Up. Kant, *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, 49–50.

[18] Pod *opažajnim sudovima* Kant razumijeva empirijske sudove koji nemaju objektivno važenje, tj. takve koji vrijede samo subjektivno. Opažajni sudovi često se prevode i kao *sudovi percepcije*. Up. ***ibid.,*** 49–50. S obzirom da Kant u izvornom rukopisu koristi pojam *Wahrnehmungsurteile,* a da izraz ***Wahrnehmung*** ne prevodi kao percepciju, nego da percepciju koristi kao sinonim za navedeni izraz, u radu ćemo, u duhu izvornog izdanja *Prolegomena…* koristiti sintagmu *opažajni sudovi*. Up. Immanuel Kant, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können* (Leipzig: Verlag von Felix Meiner, 1920), 54–57.

neeksplicirani, egzistencijalni iskustveni sud koji ne bismo mogli steći na osnovama subjektivne, psihičke, asocijacije utisaka.[19] Sve ono što vrijedi za jedan sud koji tvrdi predikaciona stanja (*kamen je vruć*) ili relacione odnose (*sunce zagrijava kamen*) između pojedinačnih predstava vrijedi i za jedan egzistencijalni sud koji tvrdi objektivnu datost/postojanje i bilo kojeg pojedinačnog utiska i bilo koje pojedinačne predstave saznanja, u kojoj je u jednu cjelinu asocirano/aprehendirano mnoštvo neposredno datih utisaka. Ukoliko je, promišlja Kant, psihička asocijacija utisaka i predstava neadekvatna; ukoliko neopravdano prevazilazi količinu informacija koje mogu ponuditi neposredno zatečeni sadržaji saznanja[20] – kako je onda asocijacija utisaka i predstava uopšte moguća?

> „Prema ovim zakonima asocijacije ja bih mogao da kažem samo: kada nosim neko telo, onda osećam pritisak težine; ali ne: ono, telo, jeste teško.“ [21]

Naime, Kant tvrdi da predikacioni iskustveni sud[22] *tijelo je teško* posjeduje objektivnu saznajnu vrijednost koja nam ni na koji način ne bi mogla biti data na osnovu neposrednog, subjektivnog/psihičkog, opažanja i asociranja predstava težina i tijelo.[23] Dakle, za razliku od prostog, opažajnog, suda: *kada nosim neko tijelo, onda osjećam pritisak težine,* u kojemu iznalazimo kontingentnu, prezentnu i neobavezujuću asocijaciju pojedinačnog, psihičkog, subjekta saznanja i zatečenih predstava, iskustvene sudove karakteriše to što oni tvrde nešto što može da bude samo objektivna, integralna odlika predmeta suđenja i saznanja; odlika koja prevazilazi prezentne i kontingentne afekcije i stanja saznajnog

[19] Pod *predstavom* podrazumijevamo konzistentan i koherentan skup utisaka/impresija, dok pod *utiskom/impresijom* podrazumijevamo najjednostavnije, nedjeljive, čulne senzacije i/ili nesvodive gradivne elemente predstava.

[20] Pod *neposredno zatečenim sadržajem saznanja* podrazumijevamo to što Kant naziva osjećajem, čulnim podacima ili *čulnom materijom saznanja*. Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 88–89.

[21] *Ibid.,* 131.

[22] U svrhu jasnijeg pristupa navedenim problemima, za sada ćemo se, onako kako to prethodni primjer i pokazuje, zadržati samo na nivou asocijacija predstava koje zatičemo u predikacionim sudovima dok ćemo aprehenziju utisaka potrebnih za konstrukciju svake pojedinačne predstave saznanja, tj. takve koja je potrebna za iskazivanje jednog egzistencijalnog suda vezanog za neku pojedinačnu predstavu, *ostaviti u zagradama*. Razloge za pomenutu distinkciju pokušaćemo pojasniti u sljedećem poglavlju tako što ćemo uputiti na jednu gotovo kvalitativnu razliku prisutnu unutar egzistencijalnih sudova.

[23] Up. *ibid*.,130–131.

subjekta. Drugim riječima, ukoliko uzmemo u obzir navedeni Kantov primjer, vidimo da iskustveni sud *tijelo je teško* ne tvrdi da odlika težine vrijedi onoliko dugo koliko to saznajni subjekt opaža ili osjeća (*kada nosim tijelo, onda osjećam pritisak težine*), nego da je riječ o sudu koji tvrdi (objektivnu) odliku tijela koja će nastaviti da važi i onda kada izuzmemo neposredni, prezentni, psihički subjekt njegovog opažanja. Nije, dakle, više riječ o tome da neko Ja u jednom ograničenom, prezentnom, vremenskom trenutku (subjektivno) osjeća da je tijelo teško, nego je sada riječ o tome da težinu razumijevamo kao jednu od kontinuiranih i inherentnih (objektivnih) odlika tijela nezavisnih od psihičkog subjekta saznanja.

Ukoliko bismo se oslonili samo na sadržaje koje zatičemo unutar opažajnih sudova, onda bi, uviđa Kant, bilo nemoguće demonstrirati uslove mogućnosti iskustvenih sudova. Predmetna/tematska osnova, i svakodnevnog i naučnog i filozofskog saznanja, bila bi nedokučiva. Sve ono što nam skup neposredno zatečenih datosti i subjektivnih afekcija nekog prostog opažajnog suda može ponuditi svodi se na sada i tu date, prezentne, prostorne veze dviju ili više predstava. Ukoliko bismo se, drugim riječima, obratili prethodno navedenom primjeru iz Kantove prve *Kritike...* vidimo da sve što jedan psihički subjekat prilikom nošenja nekog tijela može tvrditi jeste to da osjeća trenutno dato prisustvo težine. Ovdje dakle nije riječ o objektivno datim osobinama tijela, nego o slučajevima neposredno doživljenog opažanja/senzacije težine koja se bitno vezuje za subjektivnog nosioca istog tog opažanja. Opažajni sudovi ne tvrde objektivne odlike zatečene predmetnosti, nego trenutno zatečene asocijacije posredovane psihičkim subjektom neposrednog opažanja.[24]

Vrijednost, kontroverznost i težina navedenih stavova ogleda se u tome što Kant postavlja pitanje koje se u najvećem dijelu savremene nauke i dalje poima ili kao bespotrebno ili kao samorazumljivo: kako su objektivno iskustvo i suđenje uopšte mogući? Kako to da možemo tvrditi objektivne karakteristike koje zatičemo unutar iskustvenih sudova, ako nam neposredno date čulne predstave

24 Razlikovanje opažajnih i iskustvenih sudova bitno je i za razumijevanje Kantovog transcendentalizma, ali i za jasno pozicioniranje njegove uloge unutar savremene naučne i filozofske aporetike. Ovdje ćemo postaviti težište na interne, logičke i teorijsko-saznajne, implikacije, a o dijelu uticaja koji je Kantova distinkcija ostavila na savremenu nauku Up. Saša Laketa, "Heisenbergova kritika principa kauzaliteta sagledana u svjetlu Kantove distinkcije opažajnih i iskustvenih sudova", u: *Filozofska istraživanja 172 God. 43 (2023) Sv.4* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2023), 714–723.

mogu ponuditi samo podatke vezane za prezentne osjećaje psihičkog subjekta saznanja, tj. podatke vezane samo za to što nazivamo opažajnim sudovima? Kako je moguć i kakva je priroda iskoraka iz subjektivnih sudova, koji mogu da opažaju samo neposredno zatečeni sadržaj saznanja, u sudove koji tvrde objektivne karakteristike predmeta saznanja nezavisne od psihičkog subjekta? Tvrditi da je taj iskorak moguć na osnovu prestabilirane analogije između urođenih i intuitivno sagledivih idealnih saznajnih obrazaca i realnih iskustvenih stanja i relacija,[25] onako kako su to pokušali racionalisti, ili na osnovu indukcije potpomognute psihičkom funkcijom *navike,*[26] onako kako su to pokušali empiristi, promišlja Kant, nije dovoljno ubjedljivo zato što i naređena analogija i naređena indukcija i navika prevazilaze količinu informacija koju možemo zadobiti na osnovu neposredno datog sadržaja saznanja. Otuda, prisjetimo se, i Kantova pohvala Hjumu, koji ga je probudio iz (racionalističkog i idealističkog) dogmatskog drijemeža tako što je pokazao da logička, opštenužna, priroda i/ili saznajna vrijednost (urođenih) ideja ne posjeduje istu prirodu i saznajnu vrijednost koju možemo uvidjeti unutar iskustvenih stanja i procesa,[27] ali otuda i Kantovo kritičko pitanje upućeno Hjumovom psihologističkom pokušaju odgovora na navedeni problem: kako je sama ta *iskustvena asocijacija predstava na osnovu navike uopšte moguća;*[28] kako je, drugim riječima, moguća sama navika na koju se pozivao Hjum, a u kojoj je takođe prisutna saznajna disparatnost ideja i činjenica, tj. neopravdana transgresija iz (subjektivnih) opažajnih u (objektivne) iskustvene sudove? [29]

> "Međutim, ono empiričko pravilo *asocijacije* koje se mora pretpostaviti kao opšte kad god se tvrdi: da je sve u nizu događaja tako potčinjeno pravilima da se nikada ne može dogoditi nešto čemu ne prethodi nešto drugo posle čega ono stalno dolazi; to kao zakon prirode, na čemu se ono osniva, pitam ja, i kako je moguća sama ta asocijacija?"[30]

[25] Up. Rene Dekart, *Praktična i jasna pravila rukovođenja duhom u istraživanju istine* (Beograd: Srpsko filozofsko društvo, 1952), 89–98.

[26] Up. David Hume, *Enquiries concernig the human understanding and concerning the principles of morals* (Oxford: Clarendon Press, 1902), 34–55.

[27] Up. *ibid*., 25–32.

[28] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 632.

[29] Up. Saša Laketa, "Mejasuova kritika korelacionizma razmotrena sa stanovišta Huserlove Ideje fenomenologije", u: *Nauka i stvarnost: zbornik sa naučnog skupa* (Pale: Filozofski fakultet, 2025), 140–141.

[30] Kant, *Kritika čistog uma*, 632.

Osnov empiričkih pravila asocijacije Kant iznalazi u principu *afiniteta raznovrsnosti* čije izvorište treba potražiti unutar razuma i koji je istim opštenužan princip i/ili princip a priori.[31]

Pomenuti Kantovi stavovi postaće osnova i za buduće fenomenološke, neokantovske i idealističke kritike pozitivističke naravi Hjumove filozofije, sažeto iskazane u *prvom pravilu ljudske prirode*[32], ali i za kritiku dogmatskog scijentističkog empirizma i pozitivizma uopšte. Huserl će, tako, bez mnogo ograda ustvrditi da Hjumova filozofija takođe nadilazi neposredno date, imanentne, psihičke, sadržaje naše svijesti. „Zar i Hjumova psihologija, kao i svaka, ne transcendira sfere imanencije?"[33] Sve kritike i zahtjevi koje Hjum i drugi empiristi ispostavljaju naučnim i filozofskim saznanjima, tvrdi Huserl, vrijede i za empirističke postavke. U svakom od empirističkih sudova, bilo da su oni vezani za najprostije opažanje, bilo za iskustvo, mogu se iznaći tragovi dogmatskih samorazumljivosti koje ne mogu biti demonstrirane empirističkim teorijsko-saznajnim principima.[34] Štaviše, Huserl će u svojoj kritici otići toliko daleko da će tvrditi da empirizam dovodi u pitanje svoje vlastito naučno utemeljenje.[35] Svi pokušaji da se zagonetka uslova mogućnosti saznanja iskaže pozivanjem na psihička pravila, iskustvo, ljudsku prirodu, čula i čulne organe, nadražaje, naviku... takođe obitavaju u (logičkim/opštenužnim) oblastima koje prevazilaze količinu informacija koju bismo mogli zadobiti poštujući *prvo pravilo ljudske prirode*, tj. pozivajući se na neposredno date utiske, predstave i na njima zasnovane ideje.[36] Ukoliko bismo se oslonili samo na relativne psihičke funkcije i čulne sadržaje, koji su nužno zaokupljeni afektivnom prezentnom sadašnjošću i doživljenom prošlošću, i dalje bi ostalo nejasno kako su navika i vjerovatna iskustvena saznanja zasnovana na navici moguća. To što su rezultati saznajnog suodnosa psihičkih funkcija i neposredno datog čulnog sadržaja saznanja samo vjerovatni, a ne i neupitni i

[31] Up. *ibid*., 632–633; 559–560.

[32] Up. David Hume, *A treatise of human nature* (Oxford: Clarendon press, 1888), 7.

[33] Edmund Huserl, *Ideja fenomenologije* (Beograd: BIGZ, 1975), 34.

[34] Up. Edmund Husserl, *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenološku filozofiju* (Zagreb: Breza, 2007), 46.

[35] Up. Edmund Husserl, *Prolegomena za čistu logiku* (Zagreb: Breza, 2005), 92.

[36] Up. Huserl, *Ideja fenomenologije*, 34. Up. takođe: Rocknak Stefanie, *Imagined causes: Hume's conception of objects* (New York: Springer, New York, 2013), 89.

univerzalni – to što je Hjum završio *bankrotom objektivnog saznanja* – i dalje ne rješava problem neopravdanog empirističkog iskoraka iz regije neposredno datih, pojedinačnih, čulnih sadržaja svijesti u oblast iskustvenih i logičkih opštenužnosti. „Tvrdnja o vjerovatnoći uključuje onu objektivnu izvjesnost o čijoj opravdanosti Hjum postavlja pitanje."[37] Relativna i vjerovatna saznanja zadobijena na osnovu asocijacija zasnovanih na psihičkoj funkciji navike rezultat su opštenužnih saznajnih pravila koja nisu psihičkog nego logičkog porijekla. Hjum se, a ne znajući, već kreće u polju logičkih idealiteta.[38]

Najopštija implikacija razlikovanja opažajnih i iskustvenih sudova sadržana je u sljedećem: ako bismo *iskustvo* i *saznanje uopšte* definisali tako što bismo kazali da se oni tiču inherentnih karakteristika objekta/predmeta iskustva i saznanja, onda svemu tome što je supsumirano pod opažajne sudove ne bismo ni mogli pridodati predikat *saznanje.* Iskustvo i saznanje, u svome strogom vidu, vidu u kojemu ga razumijeva Kant; ne može biti rezultat punktualnih, relativnih, sada i tu datih, osjećaja psihološkog saznajnog subjekta i/ili osjećaja iskazanih u vidu opažajnoga suda.[39] Saznanje, u svome strogom, objektivnom, smislu, vezujemo samo za iskustvene sudove, tj. za saznanje objektivno datih stanja, karakteristika i relacija predmeta saznanja. Takvo saznanje, tj. takve objektivne karakteristike predmeta saznanja, nužno prevazilaze količinu informacija koju zatičemo u neposredno datim, čulnim i iskustvenim, sadržajima koje iznalazimo u prostim, opažajnim, sudovima. Saznanje je prostorno-vremensko prevazilaženje neposredno zatečenog, prezentnog, čulnog sadržaja. Ono je po apriornim pravilima izvedena prostorna i vremenska anticipacija, uopštavanje i/ili prevazilaženje sada i tu zatečenih, prezentnih i punktualnih, sadržaja svijesti. Ono nikada ne bi moglo biti uspostavljeno samo na osnovu naknadnih, a posteriori

[37] Ernst Kasirer, *Problem saznanja u filozofiji i nauci novijeg doba 2* (Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1999), 254.

[38] Kant gotovo identičnu kritiku upućenu Hjumu i empiristima, upućuje i racionalističkim pokušajima razrješenja navedenih teorijsko-saznajnih problema, koji su temeljili u namjeri iskazivanja opštenužnih analogija između urođenih ideja i zatečenog čulnog i iskustvenog sadržaja. Problem odnosa opštenužnih pravila i specifičnih čulnih i iskustvenih manifestacija, promišlja Kant, iskazaće se kao otvoren i u slučaju empirističkih induktivnih generalizacija zasnovanih na psihičkim funkcijama i u slučaju olako iskazanih racionalističkih tvrdnji o prestabiliranoj apodiktičkoj analogiji između mišljenja i predmeta promišljanja, a u osnovu i jedne i druge teorijsko-saznajne pozicije, vidjećemo – krije se neriješen problem vremenskog kontinuiteta. Up. *ibid*., 267; Up. takođe: Laketa, *Nauka i stvarnost: zbornik sa naučnog skupa* (Pale: Filozofski fakultet, 2025), 140–141.

[39] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 128.

izvedenih, subjektivnih psihičkih asocijacija neposredno datih čulnih sadržaja. "Svako psihološko određenje je eo ipso psihofizičko (...) svaki psihološki sud uključuje u sebi egzistencijalno postavljanje fizičke prirode, izričito ili ne."[40] Bilo da je riječ o svakodnevnom iskustvu, bilo o naučnim i filozofskim saznanjima, psihologizam pretpostavlja dogmatski senzualizam i empirizam, tj. ostaje u dogmatskom, naturalističkom, stavu u kojemu vezu između subjekta i objekta saznanja pokušava da iskaže u vidu njihove analogije ili korespondencije.[41]

Prethodno postavljeno pitanje vezano za uslove mogućnosti psihičke asocijacije neposredno datih predstava iskustva sada zadobija malo jasnije obrise. Ponovićemo, Kant postavlja pitanje kako je moguće da se neposredno doživljeni osjećaji psihičkog subjekta, zatečeni unutar opažajnih sudova, pretvore u objektivnu asocijaciju predstava; kako je moguće da se čulne afekcije pretvore u sud koji tvrdi objektivne karakteristike date predmetnosti? Šta se desilo sa psihičkim subjektom saznanja, implicite ili eksplicite prisutnim unutar opažajnih sudova, tj. uz pomoć kojih saznajnih formi, pravila i moći saznanja subjektivno, psihičko, *Ja* neposrednog opažanja i doživljavanja postaje *Je* objektivnih, iskustvenih, sudova i saznanja uopšte? Kako relativno (subjektivno) psihičko *Ja* postaje univerzalno (objektivno) logičko *Je*? Kako je saznanje moguće?[42]

Ovdje ćemo uputiti i na jednu implikaciju koja se nalazi u snažnoj rezonanciji sa prethodno navedenim stavom da je osnovni problem Kantove teorije saznanja vezan za pitanje objektivne datosti pojedinačnog predmeta saznanja i s njim bitno povezanim pitanjem uslova mogućnosti doticaja saznanja i predmetnosti. Na gotovo identičan način na koji se može tvrditi da Kantova filozofija ne može biti redukovana samo na aporetiku apriornih apodiktičkih sintetičkih saznanja vezanih za nauku, filozofiju i metafiziku, možemo tvrditi i da pitanje vezano za uslove mogućnosti nadilaženja prostih opažajnih sudova nije usputno i samodovoljno teorijsko-saznajno pitanje, nego da ono ima i egzistencijalni značaj. Kada bi naše saznanje bilo zasnovano samo na prezentno datim opažanjima utisaka i predstava, onda bismo, nećemo pretjerati, završili u poziciji u kojoj bi

[40] Edmund Husserl, *Filozofija kao stroga znanost* (Zagreb: Ljevak, 2003), 19–20.

[41] Up. Emmanuel Levinas, *Theory of intuition in Husserl's phenomenology, second edition* (Evaston: Northwestern university press,1995), 15.

[42] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 172 God. 43 (2023) Sv.4*, 716.

bilo nemoguće načiniti bilo kakvu iskustvenu anticipaciju vremenskog slijeda neophodnu za svakodnevni život. Najprostiji egzistencijalni akti bili bi neizvodivi – ne bi bilo moguće načiniti nijedan jedini korak – kada bi naše saznanje bilo zasnovana samo na sada i tu datim, prezentnim, afekcijama. Uslov mogućnosti najobičnijeg koraka takođe proizilazi iz čiste, apriorne, anticipacije budućnosnog vremenskog slijeda; proizilazi iz saznajnog „viška" koji nikako ne bismo mogli iznaći u sada i tu datim čulnim afekcijama. Pretpostavka da će tlo koje sada i ovdje dočekuje moj korak i pruža mu stabilnost i otpor to činiti i u budućnosti ne može biti ni indukovana ni dedukovana iz neposrednih, prezentno datih, utisaka i opažaja. Ona nije stvar činjeničnog znanja nego budućnosnog uvjerenja zasnovanog na čistim moćima i formama čulnosti i razuma.

Ono što za sada sa sigurnošću možemo reći jeste da se vrijeme i prostor unutar Kantovih teorijsko-saznajnih „jednačina" ispostavljaju i kao ishodište i kao mjesto mogućeg rješenja problema uslova mogućnosti asocijacija predstava koje nadilaze „saznajnu" vrijednost opažajnih sudova, tj. uslova mogućnosti asocijacija koje zatičemo unutar objektivnih, iskustvenih, sudova.[43] Pri tom, na umu bi ipak trebalo imati i to da bi u ovom slučaju tematu vremena trebalo dati svojevrsnu teorijsko-saznajnu prednost nad prostorom; prednost koja nije bila strana Kantovim filozofskim nalazima, a koju jasno iskazanu zatičemo već na stranicama *Transcendentalne estetike*. Kant, naime, pokušava da nam pokaže da nijedna predstava i veza predstava koje neposredno zatičemo unutar naše svijesti, a koje koristimo kao gradivne elemente za buduće uspostavljanje objektivnih, iskustvenih, sudova, ne nude mogućnost nadilaženja vremenskog horizonta sadašnjosti. Ukoliko saznajna vrijednost koju zatičemo unutar opažajnih sudova uopšte i postoji; ukoliko možemo da joj damo predikat *saznanje*; onda se ona, kazali smo, samo odnosi na sada i tu date afekcije subjekta neposrednog opažanja. Dakle, jedan od problema sadržan je u tome što se takve, prezentne, afekcije ne mogu iskoristiti ni kao osnova za sticanje ličnih ni kao osnova za

[43] U drugom izdanju *Kritike čistog uma*, uslov mogućnosti objektivnih iskustvenih sudova i prirodu kopule Kant pojašnjava djelovanjem transcendentalne apercepcije (Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 127–131). S obzirom da je priroda odnosa i saznajne prednosti transcendentalne apercepcije i transcendentalne (produktivne) uobrazilje specifičan problem koji je i dalje otvoren i/ili podložan različitim interpretacijama (Kantova tvrdnja da je s*hema produkt transcendentalne uobrazilje* ponajbolje upućuje na to), tvrdićemo da pozivanje na transcendentalnu apercepciju, kao na mjesto izvorišta kopule, treba uzeti sa rezervom.

sticanje intersubjektivnih iskustava/saznanja i njihovih naknadnih, naučnih i filozofskih, univerzalizacija. Izlazak iz vremenski ograničene, prezentne, regije opažanja i opažajnih sudova u oblast iskustva i objektivnog saznanja zahtijeva obuhvatanje svih vremenskih horizonata, uključujući i onaj koji je najproblematičniji – horizont budućnosti. Da bi opažajni sudovi mogli istupiti iz relativne oblasti subjektivnih psiholoških afekcija u oblast objektivnih iskustava/saznanja bilo je potrebno pokazati na izvorište pomenutog, budućnosnog, horizonta i/ili ubjedljivo demonstrirati mogućnost njegove implementacije i upotrebe u oblasti neposrednog sadržaja opažanja. Objektivna saznanja su saznanja koja posjeduju odlike apriornosti i opštenužnosti. Objektivnost, apriornost i opštenužnost, ponovićemo, pojmovi su koji se u Kantovom transcendentalnom kontekstu sagledavaju kao komplementarni pojmovi, a osnovu navedene komplementarnosti treba potražiti u opštenužnoj prirodi vremenskog kontinuiteta.[44]

[44] Razlikovanje opažajnih i iskustvenih sudova u velikoj mjeri pokazuje da kontraintuitivni i teško razumljivi Hajdegerov stav da *vrijeme vremenuje iz budućnosti* (Up. Martin Hajdeger, *Kant i problem metafizike,* (Beograd, Mladost, 1979), 120, ali i stav da se tek sa Kantom vrijeme ispostavlja kao temeljni filozofski problem (Up. Martin Hajdeger, *Bitak i vreme* (Beograd, JP Službeni glasnik, 2007), 44, nisu bez osnova. *Vremenovati* znači objektivizovati. Onog trenutka kada kažemo da "tijelo je/jeste teško" tijelu pridodajemo objektivnu osobinu, tj. takvu osobinu koja prevazilazi vremenska ograničenja neposrednih, sada i tu datih, prezentnih, osjećaja i koja ulazi u područje opštenužne, budućnosne anticipacije. Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 172 God. 43 (2023) Sv.4*, 716.

2. Ka najvišem principu svih sintetičkih sudova

Kako i koliko je Kantov pristup problemima prostora i vremena *temeljan i nemjerljiv* i zašto je razlika opažajnih i iskustvenih sudova dobar didaktički pristup razumijevanju njegovog transcendentalizma možemo uvidjeti i u implikacijama vezanim za do tada neupitne osnovne logičke principe. Da bismo za jedan predmet mogli kazati da posjeduje osobine logičkog identiteta i/ili osobine objektivnog i konzistentnog predmeta nekog mogućeg opažanja, iskustva ili saznanja uopšte, prethodno smo morali ustvrditi vremenski kontinuitet narečenog predmeta. Logički identitet i iskustveni objektivitet mogu posjedovati samo oni predmeti koji su bili, koji jesu i za koje pretpostavljamo da će nastaviti da traju/budu. Bilo da je riječ o egzistencijalnim, predikacionim ili relacionim sudovima, kopula *Je*, koju implicite ili eksplicite zatičemo u svakom od tih sudova, ne tvrdi samo to da su neki predmeti, osobine ili relacije bile ili da trenutno jesu, nego anticipira i to da će one nastaviti da traju/postoje. Prilikom prostog opažanja neke biljke ili životinje i/ili prilikom izricanja jednog egzistencijalnog suda vezanog za njih, kopula *Je* ne tvrdi da su navedena biljka ili životinja identične samo onoliko koliko traje prezentno opažanje i suđenje psihičkog subjekta saznanja. Jednako vrijedi i za opažanje i izricanje njihovih osobina (boje, visine, težine) unutar predikacionih sudova. Svrha kopule vrhuni u tome da se navedena stanja i osobine iskažu na opštenužan, logički i objektivan način; način koji prevazilazi kontingentost zatečenu unutar subjektivnih, psihičkih afekcija. Kopula „ima za cilj da razlikuje objektivno jedinstvo datih

predstava od subjektivnog jedinstva."[45] Kada bi naše opažanje i iskustvo bili zasnovani samo na neposredno datim sadržajima saznanja, onda bi i naše suđenje posjedovalo samo forme koje vrijede za takve neposrednosti; onda bi ono bilo sačinjeno od mnoštva opažajnih sudova.[46]

Logički identitet bilo kojeg predmeta saznanja iskazan kopulom jednog egzistencijalnog, predikacionog ili relacionog suda, pokazuje to da će stanja, osobine i relacije navedenog predmeta (objektivno) postojati/trajati i onda kada izostavimo subjekt neposrednog i relativnog psihičkog opažanja. To što dozvoljava da predmet saznanja vidimo kao identičan, i to što dozvoljava eksplikaciju njegovih bitnih oznaka iskazanu u formi suda – to da Je biljka ili životinja koju sada i tu percipiram *zelena, visoka i teška*, ali i to da narečena biljka i životinja uopšte Jesu – uslovljeno je, upućuje Kant u inicijalnom izdanju prve *Kritike...*, čistom, apriornom sintezom produktivne uobrazilje.[47] Kako bismo iz relativnih, prezentnih i kontingentnih osjećaja vezanih za bitno afektivni, psihički, subjekt saznanja (psihičko Ja) dospjeli do područja univerzalnog, opštenužnog i objektivnog Je ili Jeste zatečenog unutar iskustvenih sudova, u teorijsko-saznajnu formulu trebalo je uvesti opštenužnu anticipaciju trajanja bilo kojeg predmeta saznanja; anticipaciju koju iznalazimo unutar moći saznanja koju Kant naziva transcendentalnom uobraziljom.

Kant upućuje da izlazak iz subjektivnog, prezentnog, psihičkog Ja, koje neposredno opaža, doživljava i podnosi sile, stanja i zbivanja zatečenih čulnih sadržaja, u logičko i objektivno Je/Nije datosti predmeta saznanja, njihovih predikata i relacija, ne možemo demonstrirati na temelju vremenski ograničenog, prezentnog, posmatranja čulnih datosti. Bivstvovanje, prisjetimo se, *nije realan predikat*,[48] nego proizvod budućnosne, transcendentalno-logičke, anticipacije opštenužnog trajanja stvarstvenosti neophodne da bismo bilo kojem sadržaju

[45] Kant, *Kritika čistog uma*, 130–131.

[46] Up. *ibid*, 131.

[47] Up. *ibid*, 633–640. Jedna od bitnih ambivalencija Kantovog transcendentalizma ogleda se u tome što je transcendentalna uobrazilja u prvom izdanju *Kritike čistog uma* ispostavljena kao temeljnija moć od transcendentalne apercepcije. Narečena ambivalencija postaće, počevši sa Fihteom, izvorište disparatnih interpretacija Kantove misli. Up. Saša Laketa, "Pojedini aspekti samoreferentne prirode osnovnih principa saznanja u Fihteovoj i Kantovoj transcendentalnoj koncepciji" u: *SINEZA: časopis za humanističke i društvene nauke* (Banjaluka: Filozofski fakultet, 2021).

[48] Up. *ibid*., 450.

saznanja mogli pridodati implicitnu ili eksplicitnu kopulu, tj. odliku objektivno datoga predmeta nekog mogućeg saznanja. Supstancija nije po sebi data, realna, ontološka kategorija, nego *shema* trajanja, tj. *ono što traje u vremenu*[49] čije izvorište nalazimo u oblasti konstruktivne, transcendentalne subjektivnosti.[50]

> "Shema supstancije jeste perzistencija onoga što je realno u vremenu, to jest njegova predstava kao jednoga supstrata empiričke vremenske odredbe uopšte, koji, dakle, ostaje dok se sve ostalo menja." [51]

Distinkcija opažajnih i iskustvenih sudova trebalo je da nam pokaže da se opštenužni uslovi mogućnosti saznanja iznalaze i unutar subjektivnih, kontingentnih, saznajnih sadržaja, tj. sadržaja koji imaju najniži stepen predvidljivosti i očekivanosti. Bliže, ona je trebalo da nam ponudi jasniji odgovor na pitanje o načinu na koji se transcendentalni uslovi mogućnosti iskustva i predmeta iskustva ispostavljaju kao nezaobilazni dio bilo kojeg suda. Bilo da je riječ o sudovima karakterističnim za naučna i filozofska saznanja, u kojima zatičemo upitne tvrdnje o opštenužnom, univerzalnom stepenu saznajne vjerovatnoće, bilo o sudovima koji posjeduju najniži stepen saznajne vjerovatnoće, koja ne pretenduje na naučnu i filozofsku univerzalnost, a koju iznalazimo unutar specifičnih i neponovljivih, ličnih, doživljaja i iskustava, Kant upućuje da bi uslove mogućnosti i jednih i drugih sudova trebalo potražiti unutar opštenužnih, transcendentalnih formi, principa i moći saznajnoga subjekta. Bilo koji vid psihološke asocijacije iskustvenih sadržaja našega saznanja, bez obzira na pretpostavljeni stepen njene predvidljivosti/vjerovatnoće, rezultat je njoj prethodeće, opštenužne, transcendentalne asocijacije. Relativnim asocijacijama psihičkog saznajnog subjekta prethode univerzalne asocijacije transcendentalnog saznajnog subjekta. Dakle, jedna od bitnih implikacija Kantovog pristupa razumijevanju vremena sadržana je i u sljedećem: apriorna, opštenužna i/ili objektivna vremenska anticipacija uslov je mogućnosti datosti, predikacija i uspostavljanja različitih relacija pojedinačnih predmeta saznanja. To, opet, ne znači ništa drugo nego i da je opštenužni vremenski kontinuitet konstitutivni dio svake objektivne datosti,

[49] Up. *ibid*., 156.

[50] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 172 God. 43 (2023) Sv.4*, 716.

[51] Kant, *Kritika čistog uma*, 156.

karakteristike i veze, uključujući i one koje iznalazimo u pojedinačnim, specifičnim i/ili kontingentnim sadržajima naše svijesti.[52] Jedan lični iskustveni sud koji ukazuje na karakterističan miris ili ukus hrane iz porodične kuhinje; miris i ukus koji ne posjeduju niti pretenduju na bilo kakvu univerzalnu vrijednost, tj. takvi koje niko ne osjeća na način na koji ih osjećam ja; čak i takav sud svoju mogućnost takođe treba da zahvali opštenužnoj, transcendentalnoj, anticipaciji vremenskoga slijeda. Sud *hrana nigdje ne mirišu kao u kuhinji mojih roditelja*, iako specifičan i ličan, ipak posjeduje opštenužne, objektivne, odlike koje ne bismo mogli zadobiti na osnovu subjektivnog opažanja neposredno datih odlika stvarstvenosti. Iako je riječ o sudu koji upućuje na specifične, individualne predikate proistekle iz subjektivnih afekcija, tj. o sudu koji ne posjeduju stepen induktivne generalizacije koji zatičemo u primjeru *tijelo je teško*, u njemu i dalje nailazimo na saznajne vrijednosti koje su opštenužne i objektivne i/ili takve koje prevazilaze saznajni sadržaj koji vezujemo za proste opažajne sudove. Bilo koji sud koji upućuje na objektivne karakteristike; karakteristike koje neposredno vezujemo za predmet suđenja, bez obzira na to da li je riječ o potvrdnim ili o odričnim sudovima i bez obzira na stepen njihove iskustvene generalizacije, rezultat je prethodeće, logičke, konstruktivne vremenske sinteze i/ili produktivnog transcendentalnog uopštavanja[53] koje nikako ne bismo mogli zadobiti na osnovu sada i tu datih, prezentnih, čulnih sadržaja.[54]

Identične teorijsko-saznajne teškoće i osobenosti vezane za razlikovanje opažajnih i iskustvenih sudova i prirodu prostora i vremena iznalazimo i onda kada iz oblasti egzistencijalnih i predikacionih sudova stupimo u oblast relacionih sudova, uključujući i one koji su odigrali bitnu ulogu za nastanak osnovnih postavki i namjera Kantovog transcendentalizma – uzročno-posljedične sudove. "Princip kauzaliteta u svojoj biti nije ništa drugo do nužnost vremenskoga slijeda zatečenih dijelova stvarstvenosti; nužnost koju moramo pretpostaviti čak i tamo gdje je riječ o vremenskom slijedu potpuno specifičnih događaja koji se

[52] Up. *ibid*., 184–188.

[53] Kantov stav da o stvarima a priori možemo znati samo ono što smo u iste te stvari prethodno sami imputirali može da bude poprilično varljiv zato što je jedna od implikacija Kantove filozofije ta da se u svakom sadržaju svijesti nalaze apriorni saznajni inputi; da sve što može biti predmet svijesti u sebi nužno posjeduje apriorne elemente.

[54] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 172 God. 43 (2023) Sv.4*, 717.

nikada ne mogu ponoviti na identičan način."[55] Prostorno-vremenski uslovi, potrebni za iskorak iz sudova opažanja u egzistencijalne i predikacione iskustvene sudove, prisutni su i prilikom pokušaja iskazivanja iskustvenih kauzalnih veza unutar relacionih sudova. U svrhu razumijevanja navedene činjenice i njenih implikacija, obratićemo se već pomenutom i dobro poznatom primjeru iz djela *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*.

„Kad sunce obasjava kamen, on se zagreva."[56] Riječ je o Kantovom primjeru opažajnog suda u kojemu posmatrač uviđa da se u jednom, ograničenom, toku vremena dva prirodna fenomena nalaze u neposrednoj vezi; vezi kojoj ne pridajemo odliku objektivnog kauzaliteta. Problem je, vidimo, identičan onome na koji smo nailazili prilikom pokušaja iskazivanja uslova mogućnosti egzistencijalnih i predikativnih iskustvenih sudova i sadržan je u tome što neposrednu vezu predstava možemo posmatrati iznova i iznova, ali u njoj nećemo moći iznaći osnov za uspostavljanje iskustvenog, objektivnog, kauzalnog suda: *Sunce zagrijava kamen/sunce **je** to koje uzrokuje da kamen postaje vruć*. Isti onaj opštenužni vremenski kontinuitet sažet u kopuli, a koji je bio potreban za uspostavljanje egzistencijalnih i predikativnih iskustvenih sudova, nedostaje i prilikom pokušaja formiranja kauzalnog iskustvenog suda.[57]

Da bismo, pokazuje Kant, iz posmatranja prostih, opažajnih, asocijacija predstava stupili u područje iskustvenog, objektivnog, kauzalnog suda: *sunce zagrijava kamen*, pored neposrednog opažanja predstava i njihovih zatečenih izmjena trebalo je pridodati i čisti, razumski, pojam uzroka s kojim veza navedenih predstava (sunca i kamena) tek i može postati opštenužna i/ili objektivna. Tek dodavanjem kategorije uzročnosti opažanje postaje objektivno iskustvo.[58]

Objektivna vrijednost jednog iskustvenog kauzalnog suda zadobija se tako što se neposredno zatečene asocijacije dva ili više predmeta opažanja obuhvate čistim pojmovima razuma. U istoj mjeri u kojoj se mnoštvo utisaka i predstava moralo potčiniti transcendentalnome Ja, transcendentalnoj uobrazilji i kategorijama realiteta i jedinstva, kako bismo mogli zadobiti egzistencijalne i predikativne

[55] Ernst Cassirer, *Substance and Function* (Chicago: Dover Publication, 1953), 227.

[56] Up. Kant, *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, 52.

[57] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 172 God. 43 (2023) Sv.4*, 718.

[58] Up. Kant, *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, 52.

iskustvene sudove, asocijacije predstava koje vezujemo za neposredne afekcije psihološkog subjekta saznanja morale su se, pored navedenih moći saznanja, potčiniti kategoriji kauzaliteta kako bismo mogli zadobiti jedan objektivan, iskustveni, kauzalni sud.[59]

> "Na taj način, sintetični sudovi a priori mogući su, ako formalne uslove opažanja a priori, sintezu uobrazilje i njeno nužno jedinstvo u jednoj transcendentalnoj apercepciji stavimo u odnos prema mogućem iskustvenom saznanju uopšte, pa kažemo: uslovi *mogućnosti iskustva* uopšte jesu u isto vreme uslovi *mogućnosti predmeta iskustva,* i zbog toga imaju objektivno važenje u jednom sintetičnom sudu a priori."[60]

Za nas je za sada bitno to što svaki od pomenutih sudova u svojoj biti posjeduje identičnu, apriornu, vremensku sintezu/anticipaciju kontinuiteta iskazanu po prethodno navedenim čistim pojmovima razuma, a koja se ni na koji način ne može iznaći u okolištima neposredno datih čulnih sadržaja. U pitanju je konstruktivna, transcendentalna, moć saznanja neophodna i za uspostavljanje objektivnih iskustvenih veza i za uspostavljanje objektivne datosti/logičkog identiteta svakog od pojedinačnih predmeta neke uzročno-posljedične veze. Ona je, ponovićemo, i *uslov mogućnosti iskustva i uslov mogućnosti predmeta iskustva*. Istim, ona je i uslov mogućnosti toga da pojedinačni predmeti iskustva uopšte i mogu doći u doticaj sa saznajnim pravilima neophodnim za sticanje kompleksnih iskustvenih stanja i relacija. Iznalaženje i iskazivanje zajedničkih uslova mogućnosti iskustva i predmeta iskustva nije samo spoljašnji ili usputni teorijsko-saznajni kuriozitet nego i pokušaj odgovora na pitanje o uslovima mogućnosti njihovog doticaja. To je, čini se, kontekst u kojemu bi trebalo sagledati Kantov *najviši princip svih sintetičkih sudova.*[61]

59 Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 172 God. 43 (2023) Sv.4*, 718.

60 Kant, *Kritika čistog uma,* 165.

61 Up. *ibid.,* 165.

3. Dvostruka priroda uma

Vrijednost izrečenih stavova i veličina preokreta koja je u njima začeta, sadržani su između ostaloga i u tome što neizbježno prisustvo formi i moći saznanja u ravni utisaka i predstava sada neupitno upućuje na to da saznanju više ne možemo prići iz pozicije pasivne, reproduktivne mimikrije zatečenih stanja, procesa i suodnosa, za koje mislimo da su neodvojivi dio već date stvarstvenosti. Opažanje i iskustvo ne mogu biti samo rezultat evidentiranja, elaboracije i sistematizovane reprodukcije/uopštavanja nekog zatečenog prirodnog fakticiteta. Prisutnost i konstruktivna involviranost saznanja u aktima i sadržajima najprostijeg opažanja i iskustva, sada ukazuje na bitno produktivan, sintetički, proaktivni karakter saznanja; na saznanje koje narečenu stvarstvenost tek treba da ispostavi/izobrazi kao objektivno datu predmetnost koja se nalazi u uređenim (iskustvenim) suodnosima, time je čineći pogodnom za buduće saznajne reprodukcije. Prethodeća, produktivna, objektivizacija opažajnih i iskustvenih sadržaja ujedno je i uslov mogućnosti njihovih naknadnih iskustvenih reprodukcija. Činjenica da ne postoji nijedan sadržaj saznanja u kojemu već nisu involvirane njegove forme i moći neposredno upućuje na takvu, produktivnu/konstruktivnu, prirodu saznanja.

Na ovom mjestu bi trebalo obratiti pažnju na jednu bitnu distinkciju. Ukoliko bismo se pokušali usprotiviti Kantovim stavovima vezanim za relacione sudove, ustvrdivši da neposredna asocijacija dva fenomena (*sunce/kamen*) i njihov neposredni rezultat (*zagrijavanje*) ipak posjeduju potencijal za naknadna

psihička uopštavanja nastala na osnovu navike,[62] čini se da primjeri vezani za predikacione i egzistencijalne sudove više ne ostavljaju nimalo prostora za takve psihologističke iluzije. Na primjerima predikacionih i egzistencijalnih sudova, u kojima nailazimo na tvrdnje o specifičnim osobinama i objektivnoj datosti pojedinačnih predmeta saznanja, uviđamo da sada nemamo ni mogućnosti da jednu relativno zatečenu, prezentnu, ali ipak doživljenu povezanost predstava i njihovih transfiguracija, kakve smo zaticali u relacionim sudovima, neopravdano uopštimo i iskažemo u vidu iskustvenog suda i/ili manje-više izvjesne prirodne zakonitosti. Sada više nisu u pitanju priroda, saznajna vrijednost i novine nastale na osnovu interakcije dva zadešena fenomena, nego njihova pojedinačna konzistencija i/ili identitet.[63]

Pokušaćemo to elaborirati na sljedeći način. Psihička transgresija nastala neopravdanim uopštavanjem jedne neposredno zadešene asocijacije predstava u jedan relacioni iskustveni sud i njihovo eventualno neopravdano uopštavanje u ravan naizgled opštenužnih i neupitnih prirodnih zakonitosti, rezultat su ekstrapoliranja prezentnog, ograničenog i relativnog vremenskog kontinuiteta čulnog i iskustvenog sadržaja saznanja u ravan vremenskog kontinuiteta koji ima odliku logičke opštenužnosti i/ili omnitemporalnosti. Nasuprot relacionim sudovima, u kojima smo imali tu mogućnost da opažamo/doživljavamo kontingentne transfiguracije prisutne unutar neposredno zatečenih asocijacija dviju ili više predstava, predikacionim i egzistencijalnim sudovima oduzet je i takav, ograničen, egzemplar za neopravdane iskustvene ekstrapolacije. Čak i ako bismo problem dodatno zaoštrili i kazali da i predikacioni sudovi, kojima se iskazuju asocijacije utisaka i predstava koje upućuju na specifične (iskustvene) i bitne (logičke) osobine i identitet nekog pojedinačnog predmeta saznanja,

[62] U *Disciplini čistog uma* Kant će takođe tvrditi da reproduktivna uobrazilja posjeduje mogućnost uspostavljanja slučajnih veza. Ove Kantove stavove trebalo bi razumjeti kao jedan od primjera didaktičkog uvoda u stvarno značenje i značaj transcendentalne filozofije zato što je jedna od njenih implikacija ta da i uslov mogućnosti slučajnih empirijskih veza treba potražiti u okolištima čiste, produktivne, uobrazilje. Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 559–560.

[63] Na umu bi trebalo imati da ulogu saznajnih moći pri konstituciji pojedinačnih predmeta saznanja i na njima zasnovanih egzistencijalnih sudova uviđamo već u Hjumovoj *Raspravi o ljudskoj prirodi*. Ova činjenica će otvoriti prostor za mnoštvo različitih interpretacija vezanih za suodnos i/ili granice uticaja Hjumove filozofije na Kantove transcendentalne postavke. U tom kontekstu, pored Huserla, valjalo bi obratiti pažnju na: Up. Andrew Ward, *Kant: The three critiques* (Cambridge: Polity press, 2006), 3. Up. takođe: Henry H. Price, *Hume's theory of the external world* (London: Oxford U.P., 1940), 14–15.

i dalje nude prostora za sumnju; ukoliko bismo, drugim riječima, kazali da se razlika relacionih i predikacionih sudova zapravo sastoji samo u tome što prvi iskazuju relacione asocijacije predstava, a drugi predikacione asocijacije utisaka i predstava, problem i dalje ostaje neriješen. Naime, unutar egzistencijalnih sudova, kojima se iskazuje prosta objektivna datost nekog pojedinačnog predmeta posmatranja, navedene nedoumice i zaoštravanja vezana sa prirodu relacionih i predikacionih sudova prestaju da važe. Opažanje objektivne datosti nekog utiska ili predstave i/ili egzistencijalni sud kojim se tvrdi njihova objektivna datost i identitet, više ne možemo razumjeti kao neopravdanu psihičku transgresiju nekog zatečenog, ograničenog, vremenskog kontinuiteta relacionih i predikacionih asocijacija. Ovdje nije u pitanju pokušaj da se bitno ograničen vremenski kontinuitet zatečenih utisaka i predstava neopravdano reprodukuje u ravan iskustva ili naučnih opštenužnosti, nego to da se kontinuitet kao takav a priori produkuje i/ili pridodaje neposredno zatečenim utiscima i predstavama kao njihov neodvojivi, integralni dio; dio bez kojega ne bi bilo moguće ni uvidjeti ni kazati da oni postoje kao objektivno dati, egzistentni, predmeti nekog mogućeg opažanja i iskustva. Unutar sudova koji se tiču objektivne datosti pojedinačnih utisaka i predstava nailazimo na izvore saznanja kojima ne možemo iznaći ni ograničenu, relativnu, čulnu osnovu koju bismo naknadno mogli neopravdano uopštiti pozivajući se na psihičku funkcije navike. Sada u igri imamo autonomno imputiranje apriornih saznajnih elemenata kojima ne možemo pratiti trag do bilo kakvog čulnog sadržaja, tj. ovdje je riječ o čistom proizvođenju vremenskog kontinuiteta koji ne može biti psihičke nego logičke prirode.[64]

Bitna, kvalitativna, izmjena prisutna unutar egzistencijalnih sudova proizilazi dakle iz toga što sada više nije u pitanju to da unutar problema vezanog za pitanja kontinuiranog, konzistentnog i koherentnog postojanja svake pojedinačne datosti saznanja nailazimo na stepen uniformnosti saznajnih paterna koje ne možemo opravdati pozivanjem na relativne sadržaje koje smo već zatekli unutar neposrednog opažanja asocijacija utisaka i predstava. Ovdje nije riječ o neopravdanoj psihičkoj ekstrapolaciji relativnog, ali ipak nekako zatečenog, saznajnog paterna u regiju iskustvenih doživljaja ili naučnih opštenužnosti,

[64] Up. Kasirer, *Problem saznanja u filozofiji i nauci novijeg doba 2*, 267.

nego o apriornom, čistom, produktivnom dodavanju vremenskoga slijeda/čiste uniformnosti koji ni na koji način nije mogao biti opažen unutar prezentnih neposrednih datosti. Takva priroda vremena ukazuje na to da ovdje nije na djelu uobrazilja koja nadgleda, sudi i saznaje već date sadržaje, nego takva koja dodaje/produkuje vremensku konzistentnost neophodnu da bi i do nadgledanja i do sadržaja nadgledanja uopšte i moglo doći.

Ukoliko je unutar relacionih i predikacionih sudova i moglo biti neke sumnje o prirodi uobrazilje, unutar egzistencijalnih sudova sada neupitno uviđamo da više ne može biti riječi o *reproduktivnoj uobrazilji*; uobrazilji koja sudi na osnovu psihičke funkcije navike, nego o *produktivnoj uobrazilji*, tj. takvoj koja tek treba da nam osigura elemente potrebne da bi do eventualne navike uopšte i moglo doći. Uobrazilja se sada iskazuje kao nezaobilazni, konstitutivni, dio i suda i objektivnog predmeta svakog mogućeg suđenja i/ili ona je uslov mogućnosti i saznanja i predmeta saznanja.

Da bi do saznanja uopšte i moglo da dođe – da bi uopšte moglo doći do prethodno pomenutog doticaja predmeta saznanja i saznanja – opštenužne saznajne zakonitosti i principi trebalo je da se iskažu i kao nezaobilazni dio bilo kojeg pojedinačnog saznajnoga sadržaja, uključujući i one sadržaje koji su slučajni, efemerni i kontingentni. Činjenica da unutar egzistencijalnih sudova zatičemo opštenužne saznajne akte koji su uslovi mogućnosti objektivizacije specifičnih i neponovljivih sadržaja saznanja upućuje na jednu bitnu, kvalitativnu, razliku vezanu za prirodu saznanja. Produktivna, transcendentalna, uobrazilja ne polazi iz dualističke pozicije; pozicije reproduktivne, aposteriorne, korespondentnosti saznanja i predmeta saznanja, subjekta i objekta, nego iz pozicije koja tek treba da uspostavi/objektivizuje i jedan i drugi, olako pretpostavljeni, saznajni pol i time da odgovor na uslove mogućnosti njihove korespondencije.[65]

U svrhu dostatnog razumijevanja navedenih teorijsko-saznajnih aporija, ali i u svrhu inicijalne istorijsko-filozofske klarifikacije blizine i suodnosa Kantove i Huserlove filozofske pozicije, obratićemo se za trenutak *Krizi evropskih nauka i transcendentalnoj fenomenologiji.* Naime, u pokušaju da razumije Kantove temeljne namjere, Huserl u *Krizi…* upućuje na svojevrsnu dvostruku prirodu

[65] Up. Laketa, "Pojedini aspekti samoreferentne prirode osnovnih principa saznanja u Fihteovoj i Kantovoj transcendentalnoj koncepciji", 73–74.

uma;[66] prirodu koja u vidu nezaobilaznog filozofskog temata postaje jasno prepoznata unutar osnovnih postavki Kantove prve *Kritike...* . Prvu prirodu i/ili prvi specifičan način ispoljavanja djelatnosti uma vezujemo za sistematska, konzistentna i koherentna, aksiomatska i instrumentalna samoizlaganja karakteristična za, kako to Huserl kaže – *čiste matematske nauke*. U pitanju je stav, priroda i djelatnost uma koji i dalje pretpostavlja da je objektivitet neposredno zatečenog čulnoga sadržaja osobina inherentna čulnosti onakvoj kakva je ona po sebi, kao i da je navedena objektivna stvarstvenost u potpunosti adekvatna mjerama, principima i zakonitostima čiste matematske nauke. Bilo da je riječ o neposrednoj mjernoj primjeni matematike u regiji naizgled po sebi datih, objektivnih, čulnih i iskustvenih sadržaja, bilo o naučnim disciplinama čiji je metodski aparat utemeljen i fokusiran na instrumentalnoj primjeni logike i matematike u svrhu apodiktičkih naučnih analiza, sinteza, elaboracija i univerzalizacija, riječ je o, nećemo pogriješiti, dogmatskoj upotrebi uma ili o onome što Huserl naziva objektivističkom i psihologističkom strujom u „teoriji saznanja".[67] Pomenuti dogmatski element objektivističke struje primarno proističe iz samorazumljivo prihvaćenog stava da je apodiktička upotreba logičko-matematičkih zakonitosti u regiji objektivne/po sebi date čulnosti i iskustva neupitna, a sekundarno iz toga što, vidjećemo, takva instrumentalna samorazumljivost i dogmatski objektivizam, na jedan povratan način, dovodi u pitanje i svrhovitost i internu, deduktivnu, konzistenciju i koherenciju matematičkih i logičkih zakonitosti i principa sagledanih u vidu apsolutnog i samoizvodivog aksiomatskog sistema. Jedan od najbitnijih nalaza Kantove transcendentalne filozofije, koji neposredno proizilazi iz kritike ovako sagledane prirode (raz)uma, sadržan je, promišlja Huserl, u tome što je Kant, razbuđen Hjumovim skepticizmom, uvidio i pokazao da se suodnos logike, matematike, čulnosti i iskustva iskazivao kao olako prihvaćena filozofska i naučna pretpostavka i da je rješenje navedene pretpostavke zapravo zadatak od prvorazrednog filozofskog i naučnog značaja. Naravno, na umu treba imati da neupitnost logičko-matematičke upotrebljivosti, egzaktnosti

[66] Ukoliko u obzir uzmemo Kantovu terminologiju, riječ je o razumu. Up. Huserl, *Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija*, 83.

[67] Up. Edmund Husserl, "Psychological and transcendental phenomenology and the confrontation with Heidegger 2", u: *Edmund Husserl – collected works* (Boston/London: Kluwer academic publishers, 2003), 28.

i efikasnosti u regiji iskustva ostaju to što je zajedničko i Kantu i najvećem dijelu novovjekovnog empirizma i racionalizma, ali i to da uslov njihove mogućnosti ostaje ili samorazumljiv, ili potisnut, ili prikriven u dotadašnjim, dokantovskim, filozofskim nastojanjima bitno obilježenim uvjerenjem da čulne i iskustvene datosti posjeduju izvornu autonomiju i/ili objektivitet po sebi. Nepromišljanje uslova mogućnosti apodiktičkog suodnosa matematike i naizgled objektivno date stvarstvenosti i/ili ostanak u domenu čistog, nereflektovanog, matematizovanja i samorazumljivog objektivizma, znači i ostanak u filozofskom i naučnom dogmatizmu karakterističnom za tada preovlađujuću mehanicističku i/ili naturalističku sliku svijeta. Navedena samorazumljivost, upozorava Huserl, nije usputan i nebitan teorijsko-saznajni kuriozitet nego i filozofski i naučni stav koji sa sobom nužno nosi i *pogrešne predstave* o prirodi predmeta filozofskih i naučnih promišljanja. Drugim riječima, navedena samorazumljivost posjeduje i svoje ontološke konsekvence.[68]

Empirističke i racionalističke teze, na sebi svojstvene načine, pretpostavljaju da stvarstvenost posjeduje nesvodive i intuitivno date čulne elemente. Bilo da pomenuti elementi služe svrsi induktivnog izvođenja opštijih ili univerzalnih zakonitosti i principa, bilo da im se traži apodiktička analogija sa urođenim idejama, datost navedenih, atomističkih elemenata stvarstvenosti, i u jednoj i u drugoj teorijsko-saznajnoj koncepciji, ispostavlja se kao neupitna, time postajući osnovom za sva ishitrena naučna utemeljenja i eksplikacije potpomognute isto tako neupitnom logikom i matematikom.[69] Nasuprot instrumentalnog i bitno dualističkog matematizovanja po sebi date čulne i iskustvene predmetnosti karakteristične za objektivističku struju u teoriji saznanja, Huserl upućuje da se druga priroda uma, koju jasno iskazanu zatičemo unutar Kantovih transcendentalnih postavki, iskazuje aktivnim i neizostavnim prisustvom u procesu objektivizacije predmetnosti, a ne samo u spoljašnjem samjeravanju, deskripciji i sistematizaciji naizgled objektivnih predmetnih sadržaja.

> „Njegov objektivni rezultat je čulno opažajni predmetni svet – empirijska pretpostavka sveg prirodnonaučnog mišljenja, kao mišljenja koje empiriju okolnog sveta svesno

[68] Up. Huserl, *Ideja fenomenologije*, 36.

[69] Up. Reginald L. Bryant, *Difference and givenness, Deluze's transcendental empiricism and the ontology of immanence* (Evaston: Northwestern university press, 2008), 11.

> normira posredstvom očevidnog matematičkog uma. Kao i opažajni fizički telesni svet, tako je i prirodnonaučni (a time i naučno saznatljivi dualistički) svet uopšte subjektivna tvorevina našeg intelekta... ."[70]

Razlikovanje opažajnih i iskustvenih sudova trebalo je da nam približi i pokaže jedan od konkretnih načina na koji, unutar toga što Huserl naziva drugom prirodom/djelatnošću uma ili drugom, transcendentalnom, strujom u teoriji saznanja, um dolazi do svojevrsne samospoznaje da objektivno zatečeni čulni i iskustveni svijet nije po sebi data predmetnost nego i rezultat njegovog samodjelovanja. Priroda i djelatnost uma ne crpi se samo u pasivnim, objektivnim, spoljašnjim posmatranjima, analizama, sintezama i elaboracijama naizgled date predmetnosti, nego i u tome što se on sada iskazuje i kao nezaobilazni konstruktivni uslov mogućnosti njene datosti. Taj, konstruktivni, uslov mogućnosti datosti bilo kojeg sadržaja saznanja, zapravo je identičan saznajni mehanizam koji se na instrumentalno specifične načine manifestuje u jednoj i drugoj prirodi/djelatnosti uma. To je ujedno i dio teorijsko-saznajne slagalice koji je nedostajao prethodnim filozofskim koncepcijama prilikom njihovih pokušaja da daju ubjedljiv odgovor na pitanje o uslovima mogućnosti egzaktne primjenjivosti i doticaja opštenužnih logičkih i matematičkih zakonitosti i principa i naizgled po sebi datoga iskustva. To je, dodaćemo, teorijsko-saznajni nedostatak koji je i dalje prisutan unutar savremene pozitivističke i scijentističke, slike svijeta.

[70] Up. Huserl, *Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija*, 82.

4. Forme, funkcije i sheme

Otvoreno je mnoštvo teorijsko-saznajnih nedoumica. Jedna od njih sadržana je i u tome što konsekventno prihvatanje svih implikacija hronotopijskog preokreta nastalog unutar Kantovih kriticističkih nastojanja zahtijeva i bitne terminološke i pojmovne izmjene. Ukoliko bismo postavke prve *Kritike...* prihvatili bezuslovno, onda bismo mogli kazati da prostor i vrijeme više ni ne možemo nazivati formama ili poimati u vidu formi, tj. u vidu već datih i izobraženih, idealnih konstrukta, koji se nalaze pored, naspram, ili u osnovu objektivnih predmeta saznanja. Bilo da forme sagledavamo u vidu urođenih ideja, bilo onako kako je to Kant i zahtijevao, u vidu transcendentalnih uslova mogućnosti opažanja i iskustva, prethodno navedeni, proaktivni i produktivni karakter prostora i vremena, prisutan već u ravni prostog opažanja, upućuje na to da bi „forme" zapravo trebalo sagledavati kao svojevrsnu dinamičku, regulativnu, moć, koja postavlja permanentne zahtjeve za izobražavanjem/objektivizacijom konzistentnih, vremenski postojanih, predmeta saznanja i njihovih iskustvenih suodnosa.

Mogli bismo to kazati i na sljedeći način: iako čiste, apriorne, forme čulnosti intuitivno i nominalno upućuju na već spremne i izobražene saznajne obrasce koji su vremenski prije (a priori) bilo kojeg čulnoga sadržaja, na umu bi trebalo imati to da je efektivna uloga apriornoga zapravo **anticipatorna**[71], tj. da se odigrava u regiji budućnosnoga. "Sve saznanje kojim ja mogu da saznam a priori i da odredim ono što pripada empiričkome saznanju može da se nazove

[71] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 173.

anticipacijom, i Epikur je nesumnjivo u ovome smislu upotrebljavao svoj izraz πρόληψις."[72] *A priori* ovdje ne znači *već data i prisutna saznajna pravila*, nego upućuje na obrasce koji kazuju da mi *već unaprijed*[73] znamo kako će se stvari unutar iskustva i saznanja u budućnosti izobražavati, tj. na to da će svaki budući predmet saznanja i suodnosi predmeta saznanja imati predvidljive, uniformne i uređene paterne. Ukoliko i dalje insistiramo na terminu *(čista) forma*, onda bi trebalo imati u vidu da je riječ o čistim formama/moćima čulnosti koje nisu prezentno izobražene, u vidu već date, petrificirane i spremne *slike*, saznajnog pravila ili receptivnog klišea, nego u vidu svojevrsnog, očekujućeg, ideala saznanja i/ili *sheme*. Riječ je o takvim „formama"/moćima koje, u maniru nikada dosezljivog regulativnog procesa/*shematizma*, konstatntno treba da se izobražavaju/regulišu kao prostorne i vremenite.[74]

Shematizam čistih pojmova razuma trebalo je da nam ponudi odgovor na pitanje kako je moguć doticaj *dva stabla ljudskog saznanja* – razuma i čulnosti/spontaniteta i receptiviteta; *kako je moguća supsumcija opažaja pod pojmove razuma*?

> "Jasno je dakle da mora postojati nešto treće što mora da bude slično i s kategorijom, s jedne strane i sa pojavom, s druge strane, i što omogućuje primenu kategorije na pojavu. Ova posrednička uloga mora da bude čista (bez ičega empiričkoga), a ipak, s jedne strane intelektualna, s druge, opet čulna. Jedna takva predstava jeste transcendentalna shema."[75]

Shema je prostorno-vremenski modus čistih pojmova razuma uobličen od strane produktivne, transcendentalne uobrazilje. Ona je pokušaj da se razumski spontanitet iskaže u vidu čistog čulnog receptiviteta, a sve u svrhu uspostavljanja

[72] *Ibid*., 173.

[73] Protivrječna struktura svakodnevne, ukorijenjene, uzrečice *već unaprijed* poprilično efikasno pogađa vremenski paradoskalnu, apriorno–anticipatornu, prirodu transcendentalnih formi i moći saznanja.

[74] Ovdje već stupamo u područje koje se u velikoj mjeri nalazi u suprotnosti sa slovom Kantove filozofije. Kant bi tvrdio da čiste forme i moći saznanja nisu regulativnog nego konstruktivnog karaktera. Veliki dio nedoumica ovoga rada temeljiće u razlikama u pristupu definiciji osnovnih pojmova Kantovog transcendentalnog idealizma i/ili razlikama vezanim za jasno definisanje uloge i prioriteta čistih formi i moći saznanja. Up. Kasirer, *Problem saznanja u filozofiji i nauci novijeg doba 2*, 484.

[75] Kant, *Kritika čistog uma*, 152.

uslova mogućnosti njihovog koherentnog doticaja/suodnosa. Shema čistih pojmova razuma nije (receptivna) slika, ali nije ni izobražena, petrificirana, logička forma. Ona je svojevrstan saznajni zahtjev za permanentnim prostorno-vremenskim uobličavanjem kategorija i/ili svojevrsna intelektualna predstava o metodskoj sintetičkoj djelatnosti produktivne uobrazilje izvedene shodno prostoru, vremenu i kategorijama.

Ukoliko bismo navedene stavove sagledali iz pozicije logičke terminologije i aporetike, na umu bi trebalo imati najmanje dvije bitne nedoumice vezane za pitanje prirode i dometa čistih formi i moći saznanja Kantove kritičke filozofije. Zadržaćemo se u kontekstu čistih formi čulnosti, prostora i vremena. Naime, ukoliko i dalje insistiramo na složenom pojmu *čista forma čulnosti,* trebalo bi uzeti u obzir to da formu u Kantovom slučaju nikako ne bi trebalo razumjeti u vidu svojevrsnog apstraktnog, petrificiranog idealiteta karakterističnog za zakonitosti i principe kakve zatičemo u oblasti formalne logike. Drugim riječima, to što Kant naziva transcendentalnim idealitetom čistih formi čulnosti ne bi trebalo pojmiti ni kao već dato i spremno logički izvjesno pravilo od kojega proces saznanja treba da započne ni kao konačni, idealni, cilj do kojega proces saznanja treba da dosegne ili u kojemu treba da se okonča. Za razliku od formalno-logičkog idealiteta, transcendentalno-logički idealitet nije ni dato saznajno-logičko stanje, ni očekujući saznajno-logički rezultat, tj. on nije nešto što se kao skup već oformljenih pravila nalazi naspram mnoštva zatečenih empirijskih sadržaja saznanja, ali ni nešto u čemu bi svi raznoliki empirijski sadržaji trebalo da iznađu svoju konačnu, apstraktnu, univerzalnu, osnovu ili zajednički element.[76]

Akcenat ćemo, za početak, postaviti na prvoj nedoumici; nedoumici vezanoj za problem apriorne, logički izvjesne datosti čistih formi čulnosti. Naime, kada bismo prostor i vrijeme zaista sagledavali u vidi već pripremljenih i izobraženih idealnih logičkih receptivnih formi saznajnoga subjekta, koje su nezavisne od stvarstvenosti, ali prema kojima bi stvarstvenost trebalo a priori da se konstruiše, onda bismo morali kazati da proces saznanja funkcioniše tako da svaki od pojedinačnih saznajnih subjekata posjeduje spremne i formirane opštenužne konstruktivne saznajne principe. Teškoća je sadržana u tome što bismo u tom

[76] Up. Kasirer, *Problem saznanja u filozofiji i nauci novijeg doba 2*, 481.

slučaju završili u svojevrsnom intersubjektivnom relativizmu, tj. u teorijsko-saznajnoj poziciju u kojoj bi bilo onoliko "prostora" i onoliko "vremena" koliko i saznajnih subjekata.[77] Ukoliko su čiste forme čulnosti već dati i izobraženi saznajni principi prisutni u svakom pojedinačnom subjektu saznanja, onda bismo završili u paradoksalnoj poziciji u kojoj bi predmeti svakog mogućeg saznanja bili samo predmeti *za mene*. Drugim riječima, takvo polazište bi nas i dalje ostavljalo u gotovo identičnom problemu u kojemu smo se našli i prilikom pokušaja demonstracije induktivnog utemeljenja iskustvenih sudova na osnovu neposredno datih opažajnih sadržaja i prilikom pokušaja iskazivanja opštenužne analogije urođenih ideja i iskustvenih zakonitosti. Pitanje uslova mogućnosti intersubjektivnog saznajnog konsenzusa/objektivnosti subjektivno stečenih iskustava i saznanja nije bitno drugačije od pitanja kako na osnovu neposredno datih, prezentnih, pojedinačnih sadržaja saznanja možemo steći objektivna/opštenužna iskustva i saznanja ili dokazati njihovu idealnu korespondenciju. Sve navedene pozicije i dalje impliciraju subjekt-objekt dualizam nasuprot kojega je Kantov kriticizam i započeo svoj specifičan teorijsko-saznajni put.

Da bismo mogli dosegnuti do saznanja kojima možemo pridodati odlike objektivnosti i opštenužnosti, čiste forme čulnosti nisu mogle posjedovati ni psihološki ni empirijski idealitet. To što Kant naziva transcendentalnim idealitetom prostora i vremena nije ni idealna čulna/receptivna forma koja na identičan način, kao već prisutna i izobražena slika, leži unutar svakog pojedinačnog (psihološkog) saznajnog subjekta, ni idealna oznaka stvarstvenosti po sebi, tj. svojevrstan empirijski idealitet za koji smo uvjereni da je intuitivno saglediv ili da ga je moguće zadobiti na osnovu induktivnih generalizacija. U svim navedenim slučajevima mogli bismo govoriti samo o nekoj vrsti samoreferentnog, psihološkog saznanja, na osnovu kojega bi bilo nemoguće iskazati uslove mogućnosti univerzalnog intersubjektivnog konsenzusa i/ili minimuma neophodnog za bilo kakav smislen jezički i misaoni sporazum. Ni u jednom od njih ne bismo mogli dokazati idealitet prostora i vremena zato što bismo naređeni idealitet morali dokazivati bilo na osnovu relativnih iskustvenih doživljaja bilo na osnovu pretpostavljene analogije idealnih i realnih zakonitosti, bilo na osnovu induktivno stečenog iskustva. Saznanja stečena na osnovu iskustva ili na osnovu

[77] Up. *ibid*., 480.

pretpostavljene analogije sa iskustvom, prisjetimo se – ne mogu nam ponuditi *ni strogu opštost ni apodiktičku izvjesnost.*

Dio koji pomenutim saznanjima nedostaje da bi ponijele predikat opštenužnosti i/ili objektivnosti trebalo bi potražiti unutar problematike vremenskog kontinuiteta, koja ostaje nerazrješiva ukoliko u igru ne uvedemo i element budućnosnoga. Da bismo prostoru i vremenu mogli dokazati opštenužnu, univerzalnu, logičku prirodu, morali smo načiniti otklon i od pozicije koja ih sagledava u vidu prezentnih, već utemeljenih, idealnih saznajnih formi i od pozicije koja ih sagledava u vidu idealnih odlika iskustvene predmetnosti i zauzeti poziciju transcendentalnoga idealiteta, tj. takvu poziciju u kojima se čiste forme čulnosti razumijevaju kao svojevrstan očekujući, konstruktivni skup saznajnih pravila koja neposredno zatečene čulne afekcije (to što Kant naziva *materijom saznanja*) a priori anticipira/uobražava kao objektivno date predmete mogućega iskustva. Prostor i vrijeme nisu prezentne, date, apriorne izobražene forme nego, opet paradoks, prezentne, date, budućnosne/anticipatorne, transcendentalne, funkcije/uobrazilje saznanja.[78]

Problem je, kazali smo, dvojak. Uputili smo na to da transcendentalni idealitet prostora i vremena ne možemo sagledavati kao već datu, prezentnu i izobraženu saznajnu formu koja posjeduje odliku logičke izvjesnosti; u tom slučaju bismo završili u dualističkim aporijama u kojima je obitavala dokantovska teorija saznanja. Ali, pored toga, na umu bi trebalo imati da narečeni idealitet nije ni saznajno-logička forma koju bismo mogli steći ili dosegnuti kao konačnu, izobraženu i egzekutivnu. Kada bi optenužna saznajna pravila bila zadata u vidu konačno dosezljivih univerzalnih logičkih pravila, u kojima bi svi specifični, raznoliki i kontingentni iskustveni sadržaji trebalo da iznađu ono što im je zajedničko, onda bi proces saznanja tekao u obrnuto kumulativnom smjeru – smjeru njegovog poništavanja, tj. onda se saznanje ne bi širilo i raslo nego nestajalo. Mnoštvo neposredno zatečenog sadržaja saznanja pretvorilo bi se u nekolicinu apstraktnih saznajnih pravila u kojima bi se izgubilo sve ono što je njihova *differentia specifica*. Paradoksalno, kada bi čiste forme čulnosti posjedovale idealnotipsku prirodu, bilo da narečenu prirodu sagledavamo kao već dati skup idealnih pravila, bilo kao konačno dosezljivi ideal saznanja, završili bismo

[78] Up. *ibid*., 481.

u poziciji u kojoj ne bismo mogli prepoznavati to što jedan opažaj razlikuje od drugoga; to što su njegove specifične i neponovljive oznake. Transcendentalni idealitet čistih formi čulnosti može biti produktivan i konstruktivan uslov mogućnosti iskustva i predmeta iskustva samo ukoliko ga sagledamo u vidu funkcije saznanja; u vidu moći i pravila koja su regulativne prirode, tj. takvih koje nije moguće ni potpuno dosegnuti ni iskazati u vidu jasno definisanog i slikovno predstavljivog idealnog pravila.[79] Proces i tok saznanja postaju mogući jedino ukoliko horizont prema kojemu se kreću ostaje nedosezljivi i upravo time – regulativni ideal. Bitna odlika regulativnoga sastoji se u njegovoj nedosezljivosti.[80]

[79] Ovdje bi trebalo obratiti pažnju na Delezov stav da rezultati djelovanja uobrazilje ne mogu imati uniformnu, jasnu i uobličenu razumsku prirodu, nego prirodu svojevrsnog saznajnoga delirijuma. Up. Gilles Deleuze, *Empiricism and subjectivity* (New York: Columbia U.P., 1989), 82–83.

[80] U ovom slučaju bi trebalo razmotriti Kasirerovo poimanje Kuzančeve sintagme *učeno neznanje*. Up. Ernst Kasirer, *Problem saznanja u filozofiji i nauci novijeg doba 1* (Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1999), 25–32. Up. takođe. Nikola Kuzanski, *O učenom neznanju* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2007), 65-77.

5. Vremenska sinteza ili vremenska geneza

Ukoliko čistim formama čulnosti pristupimo iz upravo navedene pozicije; pozicije dinamičke, proaktivne, regulativne moći saznanja, onda dolazimo do tačke u kojoj ih je gotovo nemoguće razdvojiti od moći koja će na stranicama prve *Kritike…* ponijeti naziv *produktivne, transcendentalne, uobrazilje.* Navedena upitnost, jednako kao i pitanja vezana za prirodu transcendentalne uobrazilje i s njima bitno povezan problem shematizma čistih pojmova razuma, jedni su od nekoliko bitnih temata našeg propitivanja koje smo već pominjali i kojima ćemo se vraćati u različitim teorijsko-saznajnim kontekstima. Odnos prostora, vremena i uobrazilje ovdje ćemo nakratko sagledati samo u didaktički redukovanom, nepotpunom, kontekstu vezanom za prethodno pomenute probleme suodnosa pojedinačnih predmeta opažanja i čistih, opštenužnih, formi čulnosti, tj. u kontekstu koji je i dalje bitno vezan samo za *Transcendentalnu estetiku*, dok ćemo na umu zadržati činjenicu da je potpuniju predstavu njihovog suodnosa moguće zadobiti tek ukoliko u igru uvedemo i druge forme i moći saznanja Kantovog kriticizma.

U tom pogledu, obratićemo se prvom izdanju Kantove prve *Kritike…* i njegovim prethodno navedenim, protofenomenološkim, stavovima.

> „Da je uobrazilja jedan nužni sastavni deo samog opažanja, na to nije dosad mislio još nijedan psiholog. To dolazi delom otuda što se ova moć ograničavala samo na reprodukcije, a delom zato što se mislilo da nam čula ne samo daju utiske, već da ih štaviše spajaju i da proizvode slike predmeta, dok je, međutim, za to bez sumnje potrebno još

nešto više osim prijemčivosti za utiske, a to je jedna funkcija sinteze utisaka."[81]

Dotadašnji, bitno dualistički, pristupi teorijsko-saznajnim aporijama, na jedan ili drugi način važeći i za empirizam i za racionalizam, saznanje su razumijevali kao vremenski naknadnu, reproduktivnu, moć koja je započinjala i završavala evidencijama, elaboracijama, analizama i sintezama čulnoga sadržaja za koji se pretpostavljalo da je u određenoj mjeri supstancijalan; da već posjeduje autohtonu konzistenciju – konzistenciju po sebi. Takve filozofske koncepcije, opominje Kant, propuštale su da uvide temeljne logičke i teorijsko-saznajne nedostatke začete u svojim dualističkim osnovama. Bilo da je riječ o uslovima mogućnosti logičke konzistentnosti/postojanosti pojedinačnih pojmova koje zatičemo u nekom sudu, dokazu ili zaključku, bilo o konkretnoj, čulnoj, konzistenciji/postojanosti koju uviđamo u pojedinačnim senzacijama čulnoga iskustva i na njima zasnovanim iskustvenim predstavama, njihov identitet, ni u jednom ni u drugom slučaju nismo mogli zadobiti na osnovama neposredno zatečenog čulnog sadržaja. Vidjeli smo, mogućnost da na osnovu neposredno datog čulnog sadržaja izvedemo jedan egzistencijalan ili predikativan sud, tj. da ustvrdimo da jedan pojedinačno dati predmet iskustva postoji ili da posjeduje specifične karakteristike, nije mogla korijeniti u (vremenski) prezentnim, sada i tu datim, sadržajima čulnosti. Bilo da je riječ o logičkim bilo o psihološkim elementima saznanja, uređen, konzistentan/postojan, pojam ili predstavu nekog pojedinačnog saznajnog temata, upućuje Kant, mogli smo zadobiti samo ukoliko u igru uvedemo čistu, produktivnu, moć sinteze/aprehenzije neposredno zatečenih čulnih utisaka.

„Prema tome, u nama postoji jedna aktivna moć sintetiziranja te raznovrsnosti koju mi nazivamo uobraziljom; njenu radnju izvedenu neposredno na opažajima ja nazivam aprehenzijom. Uobrazilja treba naime da svede raznovrsnost opažaja na neku sliku; ona mora dakle prethodno da primi utiske u svoju delatnost to jest da ih aprehendira."[82]

[81] Kant, *Kritika čistog uma*, 637. Gledano sa istorijsko-filozofske tačke, navedeni Kantov stav trebalo bi prihvatiti sa rezervom. Hjumova *Rasprava o ljudskoj prirodi* jasno pokazuje da je navedena teorijsko-saznajna problematika bila prisutna i kod Kantovih prethodnika. U ovom kontekstu, posebnu pažnju trebalo bi obratiti ka četvrtom dijelu prve knjige *Rasprave o ljudskoj prirodi* i poglavlju *O skepticizmu s obzirom na čula* u kojemu je uloga uobrazilje u ravni neposrednog opažanja neupitno prepoznata. Kakav je karakter sinteze uobrazilje unutar Hjumove filozofije; da li je on psihološke ili logičke prirode, tj. da li je reproduktivan ili produktivan – ostaće otvorena filozofska aporija. Up. David Hume, *A treatise of human nature* (Oxford: Clarendon Press, 1888), 187–218; Up. takođe: Willard. C. Gore, *The imagination of Spinoza and Hume* (Chicago: University of Chicago, 1902), 32.

[82] Kant, *Kritika čistog uma*, 637.

Da bismo uopšte i mogli posjedovati uobličene i konzistentne empirijske opažaje pojedinačnih predmeta iskustva, neposredno date utiske, koji sačinjavaju čulni sadržaj pomenutih empirijskih opažaja, prethodno je bilo potrebno ujediniti u to što nazivamo objektivnim predmetom opažanja.[83] Sada i tu dati, prezentni, utisci neke boje, po svojoj prirodi nisu ništa drugo nego mnoštvo slučajnih čulnih senzacija koje ne mogu ponuditi osnovu za predstavu vremenske povezanosti i vremenskog slijeda. Da bismo neposredno zatečene utiske crvene i žute boje mogli povezati u konzistentnu i postojanu cjelinu i ispostaviti kao dio cjeline nekog objektivno datog predmeta iskustva, prethodno je, uz pomoć uobrazilje, bilo potrebno izvršiti jednu čistu sintezu/aprehenziju takvih, prezentnih, utisaka. Za nas je za sada važno da uvidimo da bitna uloga čiste sinteze uobrazilje prije svega služi svrsi prevazilaženja punktualnih, prezentnih, vremenskih ograničenja koje nam mogu ponuditi utisci. Čista sinteza uobrazilje je produktivna i konstruktivna anticipacija konzistentnog vremenskog kontinuiteta koju iznalazimo već u ravni aprehenzije utisaka. Da bi jedan predmet uopšte i mogao postati objektivnim predmetom iskustva *mi već moramo imati u vidu jedan čisti vremenski slijed*;[84] slijed koji ne možemo zateći unutar neposredno datih, vremenski ograničenih/prezentnih čulnih utisaka.

Čista, apriorna, opštenužna, anticipacija vremenskog kontinuiteta, uslovno kazano, tek i dozvoljava da se prezentni i prethodno doživljeni utisci ispostave u vidu konzistentnog i/ili postojanog trajanja. Anticipirati vremenski kontinuitet ne znači da se nalazimo u posjedu već datih i uređenih pravila i formi saznanja, nego u kontekstu permanentnog zahtjeva za njihovim ispunjavanjem. Na umu, dakle, treba imati da takav vremenski kontinuitet nikako ne bi trebalo razumjeti u vidu čulnog ili iskustvenog realiteta, tj. da nije riječ o unutarsvjetskom, već datom vremenu. Sinteza uobrazilje izvedena unutar takvog vremena ne bi bila anticipatorna, produktivna, sinteza. Iskustveno vrijeme i samo je skup prezentnih, zatečenih, sada i tu datih, činjenica koje ne mogu ponuditi transcendirajući, anticipatorni, karakter neophodan za čistu, transcendentalnu, sintezu sadržaja saznanja. Takvo vrijeme, sjetimo se još jednom i Kantovih i Hajdegerovih distinkcija, nije *izvorno vrijeme.* Vrijeme se mora sagledavati kao

[83] Up. *ibid*., 142.

[84] Up. Martin Hajdeger, *Kant i problem metafizike* (Beograd: Mladost, 1979), 39.

neodvojiva odlika predmetnosti. Predmetnost, i smisao njenog bivstvovanja, time nisu naprosto predmetnost i bivstvovanje unutar nekog već zatečenog vremena, niti se vrijeme razumijeva kao njihova univerzalna, kategorijalna oznaka, nego su neizostavno/bitno vremeniti, tj. temporalni.[85] Vrijeme se iskazuje i kao uslov mogućnosti datosti predmetnosti i kao uslov mogućnosti konzistentnosti i koherentnosti njenih specifičnih osobenosti, dok transcendentalna uobrazilja kao „nosilac" takvog, izvornog, vremena nije ništa drugo nego *vrijeme samo.*[86]

> „Naprotiv, transcendentalna uobrazilja je ono što pušta da vreme teče kao niz *sada, trenutaka* – kao izvorna – upravo je ona praizvorno vreme."[87]

Kazano logički, prostorno-vremenski kontinuitet je bitna oznaka pojma *saznanje*, tj. on je neizostavna odlika adekvatne definicije saznanja. Saznanje koje nije hronotopsko; koje nije prostorno situirano i vremenski kontinuirano nije/ne može biti saznanje. Kada datosti našega saznanja ne bi bile a priori konstruisane u vidu prostornih i vremenskih stanja i procesa, svaki pokušaj iskustvenih i naučnih posmatranja i predviđanja, bez obzira na stepen njihove izvjesnosti, ispostavio bi se kao nemoguć, zato što svako od tih posmatranja i predviđanja kao uslov svoje mogućnosti upravo i pretpostavlja prostornu situiranost i vremenski kontinuitet. Bilo da je riječ o prostom evidentiranju neke čulne senzacije, bilo o evidentiranju neposredne objektivne prisutnosti nekog pojedinačnog predmeta posmatranja, bilo o evidentiranju njegovih interakcija sa drugim predmetima neposrednog iskustva, bilo o najkompleksnijim, strogo elaboriranim, naučnim i filozofskim evidencijama, koje unutar neposrednih iskustvenih datosti nastoje detektovati univerzalne, apodiktičke, prirodne zakonitosti, ni jedan od narečenih saznajnih akata ne bi bio moguć bez pretpostavke prostorne situiranosti i vremenskog kontinuiteta/trajanja. Naprosto, predmeti saznanja koji ne posjeduju iskazane odlike ne bi mogli biti ni opažljivi ni predvidljivi, tj. ne bi se mogli ispostaviti kao dati predmet za neko moguće iskustvo/saznanje. Mogućnost objektivne datosti predmetnosti i predmetnih iskustvenih veza uslovljena je

[85] Up. Martin Hajdeger, *Bitak i vreme*, (Beograd: JP Službeni glasnik, 2007), 39.

[86] Up. Hajdeger, *Kant i problem metafizike*, 120; Up. takođe: Saša Laketa, "Uvod u Hajdegerovo razumijevanje transcendentalne uobrazilje", u: *SINEZA: časopis za humanističke i društvene nauke* (Banjaluka: Filozofski fakultet, 2024), 95–96.

[87] Hajdeger, *Kant i problem metafizike*, 114.

presuponiranjem njihovog *prostornog trajanja*. To što nazivamo prezentnom, objektivnom datošću bilo kojeg predmet iskustva u svojoj biti nije prezentno. Bliže, u pitanju je svojevrsna evidencija predvidljivog trajanja, tj. evidencija koja je bitno budućnosne prirode.

Jedan od preokreta na koji nailazimo unutar prethodno navedenih Kantovih postavki sadržan je dakle u tome što se pitanje vezano za datost/postojanje bilo kojeg predmeta mogućeg saznanja sada dovodi u specifičnu, kvalitativno drugačiju, vezu sa vremenom. Ovdje više nije riječ o tome da saznajne datosti i vrijeme sagledavamo na spoljašnji, artificijelni, dualistički način; način koji implicira i dotadašnje, redukovane, pristupe definicijama pojmova *predmetnost* i *vrijeme*, ali i dalju, aporetičnu potragu za temeljnijim uslovima mogućnosti suodnosa dva narečena pojma. Nasuprot, vrijeme kod Kanta postaje integralni dio uslova mogućnosti postojanja predmetnosti, pri čemu nećemo pogriješiti ni ako riječ postojanje razumijevamo u vidu realnog egzistiranja i/ili datosti predmetnosti, ali ni ako riječ postojanje razumijemo – onako kako to naš jezik gotovo intuitivno upućuje – u vidu konzistentnog trajanja, tj. postojanosti. Riječ postojanost, upravo, implicira temeljnu ulogu vremena u procesu konstitucije stvarstvenosti, tj. na suodnos vremena i postojanja predmetnosti koji nije spoljašnji nego supstancijalan. Nešto može da postoji/egzistira samo ako posjeduje vremenski kontinuitet, tj. konzistentnost/postojanost/trajnost. Nešto opstaje i/ili egzistira ukoliko traje. Predmet koji nije (vremenski) postojan nije ni opažljiv ni predstavljiv ni zamisliv. Nemoguće je zamisliti ili konceptualizovati predmet koji nije vremenit/postojan. Ovdje, kazali smo, više nisu u pitanju ni predmeti zatečeni unutar nekog već datog vremena, ni vremenski suodnosi neke već date predmetnosti, nego predmetnost i suodnosi čiji je konstitutivni element vrijeme samo.[88]

Konzistenatan vremenski slijed (postojanost) ispostavlja se kao uslov mogućnosti datosti predmeta saznanja (postojanja) čime se vrijeme iskazuje kao centralna ontološka kategorija. To je i kontekst u kojemu bi trebalo potražiti razjašnjenje za Hajdegerove stavove da bivstovanje pretpostavlja vrijeme; da se tek u Kantovoj filozofiji temoporalna aporetika dovodi u neposrednu i nerazdvojivu vezu sa pitanjima i aporijama na koje smo obično nailazili u okriljima ontologije. Bez

[88] Up. Laketa, "Uvod u Hajdegerovo razumijevanje transcendentalne uobrazilje", 95–96.

jasnog i dostatnog propitivanja temporalnosti, upućuje Hajdeger, nije moguće pristupiti ozbiljnom razumijevanju produktivne, transcendentalne, uobrazilje i u njoj ustanovljenog shematizma čistih pojmova razuma – jedne od ključnih tačaka Kantovog transcendentalnog preokreta.[89]

> „Primereno pozitivnoj tendenciji destrukcije (povesti ontologije, prim. aut.) najpre treba postaviti pitanje da li je i koliko je u toku povesti ontologije uopšte interpretacija bivstvovanja bila tematski spojena s fenomenom vremena, i da li je za to nužna problematika temporalnosti bila i mogla da bude načelno izrađena. Prvi i jedini koji se jednim delom istraživajućeg puta kretao u pravcu dimenzije temporalnosti, odnosno koji je pustio da ga tamo tera prisila samih fenomena, bio je Kant.“[90]

Bitno je da naglasimo sljedeće: činjenica da već u području pitanja vezanih za uslove mogućnosti datosti pojedinačno datih predmeta saznanja uviđamo nezaobilaznu ulogu čistog vremenskog kontinuiteta produktivne/transcendentalne uobrazilje, jasno pokazuje da je time u velikoj mjeri narušen svaki dalji pokušaj da se ostane pri dotadašnjem, dualističkom pristupu teorijsko-saznajnoj i ontološkoj problematici. Najbitnija konsekvenca napuštanja dualizma ogleda se u napuštanju filozofskih pozicija u kojima su se predmeti saznanja i dalje razumijevali kao autonomno dati predmeti; predmeti po sebi. Jedna od istaknutih odlika i namjera Kantovog kriticističkog pristupa problemima *prve filozofije* ogledala se u tome što se čulnost, razum i um više ne sagledavaju kao moći koje svoje konkretne, izobražene zakonitosti i principe iznalaze unutar prestabiliranih analogija sa stvarstvenošću, ili na osnovu posmatranja i saznajne mimikrije nastale na osnovu induktivnih generalizacija sadržaja koji su u stvarstvenosti zatečeni, nego kao moći koje postaju *zakonodavstvo za samu prirodu tj. kao moć bez koje prirode uopšte ne bi ni bilo.*[91] Tek unutar ovakvog pristupa saznajnoj problematici postaje jasnija i osobenost Kantove transcendentalne filozofske pozicije, s obzirom na racionalističku poziciju urođenih

[89] Up. Hajdeger, *Bitak i vreme*, 44.

[90] *Ibid*., 43–44. I ovdje zatičemo gotovo identičan istorijsko-filozofski problem. Činjenica da Hjum u *Raspravi*... već unutar čulnosti nailazi na bitno vremenito djelovanje uobrazilje, pokazuje da navedeni Hajdegerov stav takođe treba prihvatiti sa rezervom, tj. da u poglavlju *O skepticizmu s obzirom na čula* jasno uviđamo da je pitanje bivstvovanja i prije Kanta bilo *tematski spojeno sa fenomenom vremena*.

[91] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 641.

ideja i empirističku poziciju induktivne generalizacije. Bilo da ostajemo u ravni prestabiliranih saznajnih analogija idealnih principa i realnih stanja i procesa zatečenih u stvarstvenosti, bilo da ostajemo u ravni induktivne saznajne mimikrije narečenih, realnih stanja i procesa – ostaćemo na nivou reproduktivne, a ne produktivne uobrazilje. Dakle, i dalje ćemo prebivati unutar saznajne paradigme koja, slušajući Kanta, ne može dokazati opštenužni karakter naučnih i filozofskih principa zato što na jedan ili na drugi (empiristički ili racionalistički) način ostaje uslovljena relativnim karakterom iskustvenog sadržaja saznanja; saznanja koje ne posjeduje karakter opštenužnosti.

Sagledano sa stanovišta ontologije/generalne metafizike, stvari bismo mogli postaviti na sljedeći način. Ukoliko i dalje želimo da ostanemo pri staroj definiciji ontologije kao generalne metefazike, onda moramo imati na umu da se svaki pokušaj iznalaženja supstancijalnog praosnova cjelokupne predmetnosti više ne može sagledavati kao pokušaj iznalaženja samoreferentne supstancije; supstancije *koja u sebi jeste i koja se pomoću sebe shvata,*[92] nego kao takve koja je postala nesaglediva ukoliko u jednačinu ne uvedemo čiste, transcendentalne forme i moći saznanja. Prvi problem/pojam ontologije – *supstancija*, sada se ispostavlja kao samo jedan od niza vremenskih shemata nastalih uz pomoć transcendentalne uobrazilje. Supstancija je ono što traje u (transcendentalnom) vremenu. Generalna metafizika (ontologija) ne posjeduje ni ustanovljene principe ni ustanovljene temate, nego principe i temate koji tek treba da se ustanove unutar Kantovog transcendentalnog sistema.

Takav pristup temeljnim problemima ontologije i teorije saznanja u pitanje dovodi i stari filozofski ideal *teorije* (*θεωρία*) i na njemu bitno utemeljen ideal naučnoga saznanja. Ni ontologija, ni teorija saznanja, ni nauka, više ne mogu ponijeti odlike bespretpostavnog, objektivnog posmatranja i saznavanja stvarstvenosti nego samo odlike njenog artificijelnog konstruisanja. Istim, narečeni problem u pitanje dovodi još jedan bitan pojam Kantovog teorijsko-saznajnog kompleksa – pojam sinteze. Ukoliko je transcendentalna uobrazilja produktivna i ukoliko njenu ulogu iznalazimo već u oblasti prostog opažanja, onda se opravdano postavlja pitanje da li je riječ o uobrazilji koja služi svrsi sintetisanja već

[92] Up. Baruh de Spinoza, *Etika: geometrijskim redom izložena i u pet delova podeljena* (Beograd: BIGZ, 1983)

prisutnih, samosvojnih formi i moći saznanja, ili je riječ o tome da su prostor, vrijeme, kategorije i transcendentalna apercepcija samo specifični izrazi prethodeće **geneze**/shematizma produktivne transcendentalne uobrazilje. Što se tiče Kanta, prvo izdanje *Kritike čistog uma* implicitno upućuje na to da uobrazilju treba razumjeti kao zajednički, generativni korijen čistih formi i moći saznanja.[93]

> „Prema tome, transcendentalno jedinstvo apercepcije odnosi se prema čistoj sintezi uobrazilje kao prema jednom uslovu a priori mogućnosti svega sastavljanja raznovrsnosti u jedno saznanje."... „Mi dakle imamo čistu uobrazilju kao jednu osnovnu moć ljudske duše i ona leži a priori u osnovi svega saznanja. "[94]

Nasuprot Kantovim nedorečenostima i ambivalencijama, Hajdegerova recepcija navedenog problema ne ostavlja prostora za nedoumice. Šta to znači kada kažemo da uobrazilja *sastavlja raznovrsnosti u jedno saznanje,* propituje Hajdeger? „Teza koja tvrdi da je, prema Kantu, suština saznanja „sinteza" sve dok izraz „sinteza" ostaje mnogostruko neodređen, ništa ne govori."[95] Odgovara li pojam sinteze duhu Kantove transcendentalne filozofije i/ili da li je produktivna transcendentalna uobrazilja i njen rezultat – shematizam čistih pojmova razuma – sinteza ili geneza čistih formi i moći saznanja? Hajdeger tvrdi da narečenu produktivnu prirodu ne bi trebalo razumjeti u vidu spoljašnje, naspramne i artificijelne sinteze, nego onako kako to pojam *produktivno* neposredno i poručuje – kao genezu/nastajanje naizgled raznorodnih saznajnih formi i moći.[96]

> „Međusobni odnos elemenata kazuje da njihovo jedinstvo nije ''kasnije" od njih, nego da mora u njima biti zasnovano ''ranije" i služiti njihovom utemeljenju. Ovo jedinstvo sjedinjuje elemente kao izvorne, tako da elementi u sjedinjavanju, kao takvi, tek nastaju i tek se tim sjedinjavanjem održavaju u jedinstvu."[97]

Ukoliko bi produktivna moć transcendentalne uobrazilje nastupala *kasnije* i/ili ukoliko bismo Kantovo transcendentalno Ja doslovno razumjeli u vidu Jastva

[93] Up. Laketa, "Uvod u Hajdegerovo razumijevanje transcendentalne uobrazilje", 100–102.

[94] Kant, *Kritika čistog uma*, 636–640.

[95] Hajdeger, *Kant i problem metafizike* (Beograd: Mladost, 1979), 29.

[96] Up. Laketa, "Uvod u Hajdegerovo razumijevanje transcendentalne uobrazilje", 100–102.

[97] Hajdeger, *Kant i problem metafizike* (Beograd: Mladost, 1979), 45.

koje na spoljašnji način prati date predstave, onda bi samo bilo riječi o još jednom psihološkom, reproduktivnom, Jastvu izgubljenom u jednom od vidova racionalističkog ili empirstičkog dualizma. Mogućnost iskazivanja adekvatne korespondencije između *mišljenja i stvarstvenosti, subjekta i objekta saznanja,* samo bi se transponovala u suptilniji problem iskazivanja uslova mogućnosti adekvatne korespondencije čistih formi čulnosti i razuma.[98] Kartezijanski problem supstancijalne analogije *res cogitans i res extensa* pretvorio bi se u kantovski problem analogije prostora, vremena i kategorija – receptiviteta i spontaniteta saznanja.[99]

[98] Up. Žil Delez, "Kantova kritička filozofija", u: *Moderno čitanje Kanta* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2005), 57.

[99] Up. Saša Laketa, "Hajdegerova kritika transcendentalnoga Ja", U: *Društvo znanja i ličnost: putevi i stranputice (de)humanizacije. Zbornik radova sa naučnog skupa Novembarski susreti* (Vol.13). (Banja Luka: Filozofski fakultet, 2012), X; Up. takođe: Laketa, "Uvod u Hajdegerovo razumijevanje transcendentalne uobrazilje", 100–102.

6. Negativna odlika prostora i vremena

Ukoliko bismo ostavili po strani vrlo bitnu teorijsko-saznajnu raspravu vezanu za prioritet jedne ili druge forme čulnoga opažanja, koja je u prethodnim rečenicama sažeta u sintagmi *prostorno trajanje*[100], pozitivni i/ili konstruktivni pristup razumijevanju transcendentalnog idealiteta prostora i vremena mogli bismo nazvati i njegovim oficijelnim ili dominantnim pristupom. Iako i unutar njega nailazimo na negativne konsekvence – već smo uputili na to da uslovi mogućnosti iskustva i saznanja a priori mogu biti samo uslovi konačnog i/ili fenomenalnog iskustva i saznanja – tvrdićemo da se najopštiji ton „oficijelnog" pristupa ipak odlikuje time što se čiste forme čulnosti poimaju kao svojevrsna moć; kao filogenetska prednost ili privilegija u kojoj bi trebalo da se ogledaju suština i specifična razlika proaktivnih ljudskih saznajnih moći i ljudske prirode uopšte. Riječ je o nekoj vrsti (apriornog) saznajnog viška. Ili, mogli bismo to kazati i ovako – pojam transcendentalnog a priori,

[100] Teorijsko-saznajni stavovi kojima se vremenu daje svojevrstan prioritet nad prostorom začeti su već na stranicama *Transcendentalne analitike*, ali će svoj puniji značaj i značenje zadobiti tek unutar poglavlja o *Shematizmu čistih pojmova razuma*. Pomenutu problematiku ćemo za sada, kratko i preliminarno, iskazati sljedećim stavovima: prostornu situiranost možemo pripisati samo onim predmetima koji posjeduju odliku vremenskog kontinuiteta i/ili predmet koji ne posjeduje odliku vremenskog kontinuiteta ne može biti prostorno detektovan. Nije moguće ni zamisliti ni opaziti predmet koji zauzima određeni prostor ukoliko nerečeni predmet nije (vremenski) kontinuiran. Gotovo je bespredmetno pominjati da je logička kontroverza vezana za davanje prioriteta jednoj ili drugoj čistoj formi čulnog opažanja i, na koncu, davanju prioriteta čistim formama čulnosti nasuprot čistim pojmovima razuma, sadržana u tome što se podređenim elementima unutar navedenih graduacija, dihotomija i distinkcija dovodi u pitanje njihov apriorni karakter. Ukoliko podređenim elementima i dalje možemo pripisati predikat a priori, onda je riječ o apriorij koji je izveden, tj. o takvom koji ne može posjedovati principijelnu/samoreferentnu prirodu. Takav a priori, doduše, i dalje ostaje nezavistan od iskustva, ali ne i od vremena. Ovo će biti i jedan od razloga zbog kojega ćemo akcenat naših zapitanosti postaviti na aporetiku vremena. Razlozi za navedenu odluku biće temeljnije argumentovani u nastavku naših propitivanja.

unutar Kantovog teorijsko-saznajnog kompleksa, pored odlika *opštenužnosti; samoreferentnosti*; *neizvodivosti iz iskustva; prethođenja iskustvu;* trebalo bi razumjeti i kao pojam koji upućuje na autonomnu regiju saznanja koja donosi novinu unutar *slijepog sadržaja opažanja*, tj. koja nužno prevazilazi mnoštvo neposredno zatečenog, neuređenog, čulnog sadržaja.

Neke od problema konstruktivističkog pristupa Kantovoj filozofiji pokušali smo elaborirati na prethodnim stranicama rada uputivši da se zajednička odlika svakog od njih ogleda u tome što ukazuje na nereflektovane preostatke teorijsko-saznajnog dualizma karakterističnog za dokantovske filozofske škole i pravce. Otuda i prethodno navedena kritika pojmova *forma* i *sinteza*. To što bismo nasuprot konstruktivističkom/pozitivnom pristupu htjeli označiti i definisati kao negativnu odliku transcendentalnog karaktera prostora i vremena, obuhvata, prevazilazi, ali i u određenoj mjeri preinačava aporetiku koju smo označili sintagmom *konačno ljudsko saznanje.* U suštini, mogli bismo kazati da namjeru uvođenja temeljnije i jasnije distinkcije pozitivnih i negativnih odlika ponajbolje možemo opravdati tako što ćemo je za početak pokušati predstaviti kao naizgled neznatnu izmjenu unutar perspektive ili težišta propitivanja. Naime, prostor i vrijeme, čiste forme čulnosti; to što u pozitivnoj perspektivi sagledavamo kao skup transcendentalnih konstruktivnih formi koje haos zatečenog sadržaja svijesti preobličavaju u manje-više postojan i predvidljiv opažajni i iskustveni poredak u kojemu je moguća manje-više eficijentna orijentacija unutar fenomenalne stvarstvenosti; možemo sagledati i iz negativne perspektive tako što ćemo narečene forme pojmiti u vidu neizbježnih odlika svakog sadržaja našeg saznanja. Drugim riječima, u pitanju su uslovi mogućnosti saznanja koji nas pored svoje pozitivne, konstruktivne naravi, ujedno upućuju i na saznajne granice koje na određeni način prevazilaze aporetiku suodnosa fenomenalne stvarstvenosti i stvarstvenosti po sebi[101], tj. na činjenicu da je naše saznanje ko-

[101] Pored mnoštva mogućih pristupa klarifikaciji i razrješenju problema suodnosa i postuliranja fenomenalne i noumenalne stvarstvenosti, ovdje ćemo se obratiti Fihteovim stavovima. Razlozi za to leže u tome što je naša, negativna, perspektiva bliska njegovom stavu da stvar po sebi *postoji samo ako je nemamo i da nestaje čim čovjek hoće da je razumije. Stvar po sebi je nešto za Ja, ona je u Ja i ona ujedno ne bi trebalo da bude u Ja*. Ovu inherentnu protivrječnost saznajnom procesu, upućuje Fihte, ne bi trebalo razumjeti kao slabost, nego *kao osnovu i pokretača mišljenja i ljudskog duha.* Navedeni Fihteovi stavovi prije svega služe svrsi razumijevanja bitnih postavki njegovog transcendentalnog idealizma, uključujući i postavku o *primatu praktičnog uma.* Za nas je bitno to da Fihteova izrečena aporetika relativizuje dualističku, artificijelnu, prirodu suodnosa fenomenalno/noumenalno na gotovo isti način koji zatičemo unutar našeg pristupa razumije-

načno/ograničeno zato što je a priori profilisano i predeterminisano na način da ono **ne može** zamisliti nijedan sadržaj naše svijesti koji nije prostoran ili vremenit. Postavljanje težišta propitivanja na *ne može* ukazuje na to da ovdje više nije riječ samo o tome da su čiste forme čulnosti jedan od apriornih uslova mogućnosti saznanja potrebnih za konstrukciju konzistentnog sadržaja bez kojega opažanje, predstavljanje i poimanje ne bi bilo moguće, nego i o tome da su tri upravo navedena modusa iskustva i saznanja moguća isključivo kao prostorna i vremenita. Naprosto, nemoguće je zamislit predmet saznanja koji nije prostoran ili vremenit. Dakle, ono što se u pozitivnoj perspektivi iskazivalo u vidu proaktivnog, zakonodavnog, viška konstruktivnih/transcendentalnih uslova mogućnosti iskustva i saznanja; viška koji je uređivao haos neposrednog čulnog sadržaja; sada se iskazuje u vidu svojevrsnih graničnih i ograničavajućih uslova, tj. u vidu manjka ili nemogućnosti da predmete iskustva i saznanja zamislimo ili pojmimo nezavisno od prostornih i vremenskih obrazaca.

Kako smo to već i nagovijestili, aporije na koje nailazimo unutar pokušaja razlikovanja pozitivnih i negativnih aspekata čistih formi čulnosti vezane su i za neke od temeljnih postavki Kantovog kriticizma, uključujući i upravo navedenu distinkciju fenomenalno/noumenalno. Mogli bismo postaviti sljedeće pitanje: Ako je tako – ako je nemoguće zamisliti predmet saznanja koji nije prostoran i vremenit – onda navedena isključivost koju zatičemo unutar negativne perspektive, iznova i poprilično ubjedljivo otvara pitanje potrebe za distinkcijom fenomenalne stvarstvenosti i stvarstvenosti po sebi. Suprotno tome, unutar pozitivne, konstruktivne/transcendentalne, perspektive, u kojoj se prostor i vrijeme razumijevaju kao samosvojni, apriorni uslovi mogućnosti datosti bilo kojeg predmeta iskustva i iskustvenih veza, distinkcija na fenomenalnu stvarstvenost i stvarstvenost po sebi ispostavlja se kao neupitna, samorazumljiva i nužna konsekvenca transcendentalizma. Transcendentalni karakter čistih formi čulnosti implicira teorijsko-saznajni dualizam inherentan distinkciji fenomenalno/

---

vanju prostora i vremena iz negativne perspektive. Naime, činjenica da ne možemo zamisliti predmet ili predmetne veze koje nisu prostorne i vremenite, upućuje na artificijelni, dualistički, karakter suodnosa fenomenalno/noumenalno, tj. na to da je pojam stvari po sebi svojevrstan "nezaobilazni višak", ili da je, u najboljem slučaju, riječ o kontraintuitivnom pojmu kojega smo svjesni, ali koji ne posjeduje jasan i neupitan logički sadržaj i saznajnu svrhu. Up. Johan G. Fichte, *Osnova cjelokupne nauke o znanosti* (Zagreb: Naprijed, 1974), 196; Up. također: Dieter Henrich, *Between Kant and Hegel: Lectures on German Idealism* (London: Harvard U.P., 2003), 168.

noumenalno. Sa druge strane, isključivost negativne perspektive naprosto ne posjeduje osnove potrebne za narečeni dualizam i na njemu izgrađene teorijsko-saznajne distinkcije. Kantovim riječima kazano, nikakva analiza iskaza „nemoguće je zamisliti sadržaj saznanja koji nije prostoran ili vremenit" ne bi nas mogla dovesti ni do distinkcije fenomenalno/noumenalno, ni do apriornosti sagledane u vidu čistih, transcendentalnih, formi čulnosti saznajnoga subjekta. Sve što nam analiza navedenog iskaza može ponuditi jeste to da je apriorna odlika bilo kojeg sadržaja saznanja prostornost i vremenitost, ali ne i odgovor na pitanje o tome da li je priroda prostora i vremena logička, transcendentalna, ili ontološka. Iskorak u noumenalno i/ili distinkcija fenomenalno/noumenalno nije dokaziva pozivanjem na negativni, ograničavajući karakter prostora i vremena. U ovom kontekstu trebalo bi se pozvati na *Transcendentalnu estetiku* i u njoj izneseno *metafizičko i transcendentalno ispitivanje prostora i vremena.* Naime, metafizičko ispitivanje čistih formi čulnosti, upućuje Kant, trebalo bi razumjeti kao poduhvat koji treba da nam pokaže da li su navedene forme date a priori ili a posteriori, tj. da li su njihovo porijeklo i priroda apriorni ili manje ili više aficirani objektivno datom stvarstvenošću; stvarstvenošću po sebi. Transcendentalno ispitivanje mogli bismo razumjeti kao strukturalni korak više. Mogućnost transcendentalne prirode i porijekla prostora i vremena uslovljena je dokazom njihove apriorne prirode i porijekla. Svi transcendentalni principi su nužno principi a priori. Ali nisu i svi apriorni principi transcendentalni, nego samo oni koji sadrže uslove mogućnosti sintetičkih saznanja a priori, tj. oni koji su apriorni uslovi mogućnosti opažanja, iskustva i saznanja uopšte.

Problem koji unutar narečenih postavki ostaje nejasan i otvoren vezan je za barem jedan nedostajući korak u demonstraciji; korak koji je potreban da bismo iz *metafizičkog ispitivanja prostora i vremena* stupili u *transcendentalno ispitivanje.* Upravo taj nedostajući korak u velikoj mjeri opravdava potrebu za razlikovanjem pozitivnih i negativnih aspekata Kantovog transcendentalizma, ali i potrebu za postavljanjem pitanja o njihovim granicama, prirodi i legitimitetu. Jedno od mjesta u kojemu je Kant najbliži našim, negativnim, polazištima, ali i mjesto u kojemu je prisutan upravo navedeni nedostatak u lancu argumentacije koji bi opravdao rezultate *transcendentalnog ispitivanja*, nalazimo na samim počecima *transcendentalne estetike*.

> „Prostor je jedna nužna predstava a priori koja čini osnov svih spoljašnjih opažaja. Nikada se ne može stvoriti predstava o tome da ne postoji prostor, premda se sasvim lepo može zamisliti da se u njemu ne nalaze nikakvi predmeti. Prostor se dakle smatra kao uslov mogućnosti spoljašnjih pojava, a ne kao neka odredba koja od njih zavisi, te je, dakle, jedna predstava a priori koja nužnim načinom čini osnov spoljašnjih pojava."[102]

Jednako našim nastojanjima, vidimo da i sam Kant kaže da se *ne može stvoriti predstava o tome da ne postoji prostor.* Dakle, neka vrsta negativnih aspekata čistih formi čulnosti jasno je prisutna unutar transcendentalne estetike. Ono što ostaje neriješeno vezano je za skok u argumentaciji kojim se iz takve, apriorne, ali negativne, prirode prostora i vremena, neopravdano dolazi do stava da se *prostor smatra uslovom mogućnosti spoljašnjih pojava*. Kako iz (negativnog) apriornog elementa saznanja stupamo u (pozitivni) transcendentalni element i kako opravdati stavove da transcendentalni element posjeduje tačno određen broj jasno izobraženih čistih formi i moći saznanja prisutnih i iskazanih u čulnosti i razumu?

Navedeno pitanje se unutar *transcendentalne estetike* razrješava ishitrenim pozivanjem na izvjesnost i/ili autoritet matematičkih principa i saznanja. Štaviše, dogmatsko pozivanje na opštenužnost i neupitnost matematike, po svemu sudeći, ostaje centralni dogmatski postulat čitavog sistema Kantove filozofije i njegova veza sa dotadašnjim teorijsko-saznajnim sistemima.

Ukoliko bismo, pored toga, načinili jedan korak dalje, tako što bismo zakoračili izvan striktno definisanih okolišta prve *Kritike...*, mogli bismo kazati da bi jasno razlikovanje i/ili razgraničenje teorijske i praktičke upotrebe uma, neophodno za obuhvatnije poimanje Kantovog pristupa aporetici suodnosa moralnosti i slobode, takođe trebalo imati na umu prilikom pokušaja određenja prirode i implikacija negativne odlike apriornog karaktera prostora i vremena. Pri tom, naravno, ne bi trebalo izgubiti iz vida da su naznake za jedan takav pristup ipak iskazane na samim počecima Kantovog transcendentalnog poduhvata, u predgovoru za drugo izdanje *Kritike čistog uma*.[103] Naime, prisjetimo se, *kritičko ograničavanje spekulativnih pretenzija uma*, tj. kritičko razotkrivanje nemogućnosti da se čistom teorijskom upotrebom uma bez protivrječnosti sazna

[102] Kant, *Kritika čistog uma*, 64–65.

[103] Up. *ibid*., 15–36.

stvarstvenost onakva kakva je ona po-sebi, bilo je neophodno izvršiti kako bi se obezbijedila mogućnost čiste praktičke upotrebe uma, čiji se vrhunac ogledao u pravilima kategoričke moralnosti – moralnosti bitno uslovljene mogućnošću slobode. Trebalo je, opominje Kant, *uništiti znanje kako bi se dalo mjesta vjeri,* pri čemu *vjeru*, u ovom kontekstu, ne bi trebalo razumjeti ni kao saznanje kojemu nedostaje stepen apodiktičke izvjesnosti, ni kao saznanje karakteristično za religiozni sentiment, nego kao svojevrsnu saznajnu deficijentnost koja je *conditio sine qua non* slobodne voljne djelatnosti.[104]

Drugim riječima kazano, i ovdje, u kontekstu pitanja vezanih za prirodu i granice moralnosti i slobode, takođe možemo postaviti gotovo identično pitanje i iznijeti gotovo identičan stav onima koje smo postavili i iznijeli prilikom tvrdnje da se saznanje, kao konstruktivna, proširujuća moć i/ili sinteza a priori ujedno iskazuje i kao nemoć, tj. kao saznanje koje je u svojoj biti manjkavo/konačno? Štaviše, mogli bismo kazati da unutar aporetike vezane za praktičku upotrebu uma, dijalektika moći i nemoći pozitivnih i negativnih aspekata postaje gotovo intuitivno jasna i neupitna.

Naime, ukoliko nas je u kontekstu teorijske upotrebe uma, razlika fenomenalna/noumenalna stvarstvenost i mogla zavarati i zadržati u redukcionističkoj poziciji znanja sagledanog isključivo u vidu konstruktivne prednosti i moći potrebne za uspostavljanje kakvog-takvog (fenomenalnog) iskustva, razlika fenomenalono/noumenalno unutar praktičke upotrebe uma zapravo ne igra nikakvu ulogu. Bilo da je naše znanje vezano za fenomenalnu stvarstvenost, bilo za stvarstvenost onakvu kakva je ona po-sebi, *znanje se moralo uništiti* da bi se dalo mjesta čistoj, slobodnoj, praktičkoj upotrebi uma. Negativna odlika ovdje neposredno iskazuje i svoju pozitivnu narav. Razlika fenomenalno/noumenalno sada nas više ne sprečava da jasno iskažemo da je slobodna, praktička, moralna upotreba uma moguća jedino usljed neznanja; da je moć moralnosti rezultat teorijske nemoći – da je bitna odlika moralnosti teorijsko neznanje i/ili nemoć?

Obje iskazane odlike – pozitivna, u kojoj se prostor i vrijeme sagledavaju sa stanovišta proširujućih konstruktivnih uslova mogućnosti iskustva i saznanja, i negativna, „klaustrofobična" i „sufokativna", koja ukazuje da je nemoguće zasmisliti ili pojmiti predmet koji ne posjeduje prostorni i vremenski kontinuitet

[104] *Ibid*., 23–28.

– korijene u apriornom karakteru prostora i vremena. Dijalektika pozitivnih i negativnih modusa pomenutog, apriornog karaktera prostora i vremena jedan je od implicitnih paradoksalnih nalaza Kantovog kriticizma koji upućuje na to da se saznanje kao konstruktivna, proširujuća, moć i/ili sinteza a priori ujedno iskazuje i kao nemoć, tj. kao saznanje koje je u svojoj biti isključivo i manjkavo? Štaviše, ukoliko bismo Kantove kritičke stavove doveli do njihovih krajnjih konsekvenci, mogli bismo kazati da navedena dijalektika upućuje na to da je saznanje jedino i moguće kao isključivo i manjkavo saznanje – kao nužan ili nezaobilazan redukcionizam?

Nastojaćemo dodatno razjasniti naše prethodne stavove tako što ćemo dosljednije analizirati sadržaj, obim i domete navedene dijalektike. Učinićemo to tako što ćemo prvo razmotriti stavove koje zatičemo unutar Kantovih namjera da razriješi dotadašnje aporije i nedorečenosti racionalističkih i empirističkih teorijsko-saznajnih postavki i sistema. Nakon toga ćemo dovesti u pitanje ubjedljivost Kantovog pozivanja na autoritet geometrijskih principa i saznanja. Naime, razmotrićemo probleme vezane za prirodu i uslove mogućnosti geometrije, ali i probleme vezane za prirodu i uslove mogućnosti njene (mjerne) analogije sa iskustvom. Pokušaćemo pokazati da dostatno razmatranje i prihvatanje negativnih aspekata Kantovog kriticizma dodatno potvrđuje naš prethodni, opšti, stav da se bitna odlika saznanja upravo i očitava u tome da je ono manjkavo i konačno. Štaviše, suprotno Kantovim nastojanjima koja zatičemo prilikom njegovog pokušaja t*ranscendentalne dedukcije čistih pojmova razuma*, načinićemo i jedan kontraintuitivni korak više i upitati da li je nemogućnost adekvatnog saznanja stvarstvenosti svojevrstan uslov mogućnosti saznajnih principa i saznanja kao takvog, a ne samo njihova neželjena konsekvenca?

7. Nužni preostaci formalizma

Priroda i implikacije negativnog pola navedene dihotomije ostaće u velikoj mjeri nedorečene i zapostavljene na stranicama Kantove prve *Kritike...*, dok će se u filozofskim i naučnim recepcijama ili gotovo potpuno izostaviti, ili redukovati na aporetiku vezanu za jasno definisanje naravi i granica noumenalne i fenomenalne stvarstvenosti. Ukoliko bismo, prilikom pokušaja konkretnijeg određenja narečenog problema, pažnju usmjerili samo ka Kantu, mogli bismo kazati da razdvajanje *metafizičkog i transcendentalnog ispitivanja pojmova prostora i vremena*, koje čini okosnicu *Transcendentalne estetike,* ali i ključnu tačku *Transcendentalne analitike,* koju ćemo pozicionirati unutar *Shematizma čistih pojmova razuma,* predstavljaju dijelove Kantove prve *Kritike...* u kojima se obaveza za temeljnijim iskazivanjem negativnog modusa apriornog karaktera prostora i vremena pojavljuje u mjeri koja upućuje na to da ona nije smjela biti potisnuta ili skrajnuta. Ukoliko bismo narečenu problematiku sagledali sa stanovišta naknadnih interpretacija transcendentalnog kriticizma, mogli bismo kazati da se pored Fihteovih, Hegelovih i Huserlovih promišljanja o *duhu i slovu* Kantove misli, Hajdegerova propitivanja unutar *Bitka i vremena* i, posebno, unutar djela *Kant i problem metafizike,* ispostavljaju kao posebno bitna istorijsko-filozofska mjesta u kojima prethodno iskazana prostorno-vremenska aporetika, uz sve interpretativne specifičnosti, postaje snažno tematizovana. Zajednička odlika pomenutih interpretacija sadržana je u ispostavljanju produktivne, transcendentalne uobrazilje, kao centralnog mjesta Kantovog transcendentalnog projekta. Ukoliko bismo, dalje, morali uputiti na konkretnu istorijsko-filozofsku

tačku koja je najbliža našim dosadašnjim postavkama; tačku u kojoj se navedena aporetika pozitivnih i negativnih aspekata apriornog karaktera prostora i vremena pregnantno i nedvosmisleno ispostavlja i nameće kao jedan od nezaobilaznih teorijsko-saznajnih temata Kantove kritičke filozofije, bio bi to onda Hajdegerov stav da je *mišljenje već pobjeda konačnosti.*[105]

Sve navedene recepcije Kantovog kriticizma, uz manje ili veće razlike, obilježiće neslaganje sa preostacima logičkog formalizma, teorijsko-saznajnoga dualizma i s njima bitno povezanog postuliranja pozicije stvari po sebi, a izlazak iz navedene krize tražiće u specifičnom poimanju prirode i dometa produktivne transcendentalne uobrazilje. "Prema tome, Kantovim *slovom* svakako potvrđena, ali zabluda koja njegovom *duhu* potpuno protivreči, nalazi se samo u tome što objekt treba da bude nešto drugo, a ne proizvod uobrazilje."[106] U gotovo istom maniru Hegel će tvrditi da se Kantovo *prvobitno jedinstvo uobrazilje* iskazuje kao "sam um koji se pojavljuje u sferi empirijske svijesti."[107]

Na umu bi trebalo imati da su u pitanju neznatne, ali bitne, distinkcije. Kant, i veliki dio nastavljača Kantove filozofije, nisu daleko od upravo navedenog, zaoštrenog, negativnog pristupa teorijsko-saznajnoj aporetici. Već smo kazali da su i Kant i nastavljači polazili od stava da je prosta činjenica strogo strukturiranog, autonomnog i prethodećeg saznanja siguran znak da se nalazimo izvan mogućnosti adekvatnog saznanja stvarstvenosti (po sebi). Transcendentalne forme i moći saznanja a priori konstruišu sadržaje saznanja, ali i a priori distorziraju njegovu autentičnu prirodu. Nemogućnost sticanja adekvatnog saznanja unutar ovako postavljenih teorijsko-saznajnih pravila sagledavala se kao prethodno navedena, neposredna, neželjena konsekvenca transcendentalizma.[108] Ta neželjena konsekvenca ostaje ono što je zajednički element Kantovih stavova, postavki Kantovih nastavljača i naše teorijsko-saznajne hipoteze.

---

[105] Up. Hajdeger, *Kant i problem metafizike*, 26–27.

[106] Fihte, *Učenje o nauci* (Beograd: BIGZ, 1976), 82.

[107] Georg Wilhelm Friedrich Hegel, "Vjera i znanje", u: *Jenski spisi* (Sarajevo: Logos, 1983), 225. Up. takođe: Saša Laketa, "Nekoliko aspekata poimanja prirode i uloge transcendentalne apercepcije: Sučeljavanje sa Hegelom", u: *SINEZA: časopis za humanističke i društvene nauke* (Banjaluka: Filozofski fakultet, 2021), 80–81.

[108] To što se unutar *Kritike čistog uma* sagledava kao neželjena teorijsko-saznajna konsenkvenca, na stranicama *Kritike praktičnog uma* postaje uslov mogućnosti slobodne, moralne, ljudske djelatnosti.

Problematično, kazali smo, ostaje to što Kantov pristup teorijsko-saznajnim problemima implicira da se prostor, vrijeme i kategorije i dalje sagledavaju kao samosvojne moći saznanja, tj. kao svojevrsna filogenetska, kognitivna, prednost. Čiste forme čulnosti i razuma ostaju autonomne i samoreferentne zakonitosti koje uslove svojih mogućnosti iznalaze unutar sopstvenih, čistih i/ili samoreferentnih granica. One se i dalje razumijevaju samo u kontekstu moći, tj. kao prethodno iskazani, pozitivni/konstruktivni saznajni višak, dok se kontekst nemoći, tj. onaj koji upućuje na to da je riječ o jedinom/isključivom načinu saznavanja stvarstvenosti ili potiskuje ili zanemaruje. Ponovićemo, ukoliko čisti, apriorni karakter formi čulnosti i razuma upućuje i na to da je nemoguće zamisliti, predstaviti ili pojmiti predmet koji nije prostoran i vremenit, onda ta nemogućnost otvara dodatna pitanja vezana za distinkciju fenomenalno/noumenalno i zahtijeva ozbiljniji osvrt na dijalektiku moći i nemoći/pozitivnih i negativnih aspekata saznanja.

Razlike su neznatne, ali su problemi kompleksni. Teškoća je, između ostaloga, sadržana i u tome što se insistiranje na samoreferentnoj, apriornoj prirodi čistih formi i moći saznanja pokazalo i kao jedan od doktrinarnih i dogmatskih stavova i zahtjeva Kantove filozofije, a ne kao rezultat sistemske greške ili filozofskog previda.[109] Kant, prisjetimo se, pokušava da nam pokaže da čiste forme i moći saznanja ne bi trebalo razumjeti u vidu svojevrsnih urođenih ideja ili, kako je to kazano na stranicama prve *Kritike... – subjektivnih dispozicija mišljenja koje je Bog načinio takvima da njihova upotreba odgovara realnim prirodnim stanjima i procesima.*[110] Dalje, čiste forme i moći saznanja ne bi trebalo razumjeti ni kao rezultat iskustvenih univerzalizacija i generalizacija koje su adekvatne poretku stvarstvenosti. I jedna i druga, i racionalistička i empiristička polazna pozicija, pored svih razlika, posjeduju jedan, bitan, zajednički nedostatak koji ih diskvalifikuje u kontekstu Kantovih kriticističkih namjera. U oba slučaja čiste forme i moći saznanja sagledavaju se u analogiji sa iskustvenim sadržajima/stvarstvenošću onakvom kakva je ona po sebi. Kada bi, izričit je Kant, prostor,

[109] U ovom kontekstu trebalo bi se obratiti stavovima Ditera Henriha koji tvrdi da je Hajdegerovo postulirnje transcendentalne uobrazilje kao zajedničkog korijena čulnosti i razuma poprilično ishitreno. Up. Dieter Henrich, *The unity of reason: essays on Kant's philosophy* (London: Harvard U.P., 1994), 19.

[110] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 146.

vrijeme ili kategorije i mogle odgovarati stvarima onakvima kakve su one po sebi, onda ne bi moglo biti ni govora o saznajnim analogijama koje posjeduju odliku opštenužnosti; odliku neophodnu za konstituciju bilo kojeg saznajnog sadržaja. Bilo da je riječ o već datim, urođenim, konstruktima, bilo o saznajnim univerzalijama za koje mislimo da smo ih mogli zadobiti na osnovu iskustva, Kant insistira na tome da u oba slučaja završavamo u poziciji u kojoj saznajne principe za koje tvrdimo da su opštenužni poredimo sa empirijskim sadržajima saznanja; sadržajima u kojima opštenužnost nije moguće demonstrirati.[111]

Kant pokušava da nam ponudi bitno drugačiji pristup prirodi saznanja. Ono se više ne može sagledavati kao moć koja se stiče, razotkriva ili uobličava na osnovu analogija sa već datom stvarstvenošću, *nego kao moć koja je zakonodavna.*[112] Saznanje koje bi se temeljilo na bilo kojem vidu podražavanja ne bi moglo prevazići saznajne vrijednosti prostih empirijskih sudova. Da bismo prevazišli relativizam empirijskoga i stupili u polje opštenužnosti morali smo načiniti otklon od stvarstvenosti po sebi i pozvati se na autonomne i apriorne/samoreferentne saznajne principe; principe koji nisu ni izvedeni iz stvarstvenosti po sebi niti su sa njom analogni. Kant pokušava da nam pokaže da se u osnovu mogućnosti saznanja ne nalazi korespondencija, nego po opštenužnim pravilima izvedena konstrukcija. Saznanje je prije svega akt subjektivnog samodelanja koje je jedinstveno i opštevažeće za bilo koji saznajni subjekt. Riječ je o apriornoj sintezi koja nas uči da ništa što nalazimo u predmetima našeg saznanja nije moglo biti spojeno, a da ga mi sami prethodno nismo spojili.[113] Bilo da je riječ o saznajnim vezama koje zatičemo već u ravni prostog opažanja, bilo o kompleksnijim, iskustvenim i naučnim, vezama, svaka od njih samo je mogla biti rezultat apriorne konstruktivne sinteze saznajnih moći, a ne neposredno datih predmeta saznanja; predmeta čiju je objektivnu datost zapravo tek trebalo i zadobiti.

Suprotno zdravorazumskim uvjerenjima i uvjerenjima najvećeg dijela dotadašnje filozofije, uslovi mogućnosti i priroda saznanja sada se iskazuju kao apriorni rezultat konstruktivnog i produktivnog prevazilaženje neuređenog

[111] Up. Wilhelm Windelband, *Povijest filozofije 2* (Zagreb: Kultura, 1957), 117.

[112] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 641.

[113] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 123-124.

množtva podataka koje zatičemo u neposredno datim čulnim sadržajima, a ne kao rezultat bilo kojeg vida korespondencije sa naređenim sadržajem. Saznanje se time, kazali smo, iskazuje samo kao saznanje pojavnoga, dok se dosezanje stvarstvenosti po sebi iskazuje kao nedostižan ideal. To je jedna od bitnih konsekvenci Kantovih teorijsko-saznajnih postavki. Saznanje se može iskazati samo kao redukovano, ograničeno i/ili konačno saznanje, a bilo koji vid saznajne analogije sa noumenalnim, uključujući čak i analogije u jednom hipotetičkom solipsističkom sistemu, iskazuje se kao nemoguć. Ukoliko pod apsolutnim saznanjem podrazumijevamo saznanje onoga po sebi, onda je, upozorava Kant, potraga za apsolutnim saznanjem svojevrstan teorijsko-saznajni nesporazum. Čini se da veliki dio kritika Kantove filozofije, uključujući i onu koju zatičemo kod Hegela, konačnost saznanja razumijevaju kao teorijsko-saznajnu slabost Kantove filozofije, a ne kao osviješten filozofski stav. Saznanje je moguće na osnovu subjektivnih formi i moći saznanja koje svoje utemeljenje ne mogu iznaći u naizgled objektivno datome sadržaju. Ono je, time, moguće samo kao saznanje pojavnoga. Ali, to što se pojavljuje nije rezultat slučajnih i relativnih utisaka svakog pojedinačnog subjekta saznanja, nego saznajnih pretpostavki koje imaju opštenužno važenje za svaku individualnu svijest.[114] Paradoksalno, samo zato što ove saznajne pretpostavke nisu rezultat podražavanje onoga što je po sebi; samo zato što ne odgovaraju stvarstvenom poretku; one i mogu, na osnovu subjektivne opštenužnosti, imati objektivno važenje.[115]

> ''Temeljna ideja onoga što Kant naziva svojim *kopernikanskim obrtom* sastoji se u sledećem: zameniti ideju harmonije između subjekta i objekta (konačno slaganje) principom nužnog potčinjavanja objekta subjektu. Suštinsko otkriće je da je moć saznanja zakonodavna, tačnije, da postoji neko zakonodavstvo u moći saznanja... . Prva stvar kojoj nas uči kopernikanski obrt jeste da smo mi ti koji naređujemo. U tome je preokret antičke koncepcije mudrosti: mudrac se na jedan način određivao sopstvenim potčinjavanjima, na drugi svojom konačnom saglasnošću s Prirodom."[116]

[114] Up. Windelband, *Povijest filozofije 2*, 116.

[115] Up. Kasirer, *Problem saznanja u filozofiji i nauci novijeg doba 2*, 493.

[116] Žil Delez, "Kantova kritička filozofija", u: *Moderno čitanje Kanta* (Beograd: Školska knjiga, 2005), 48–49.

Problem je sadržan u tome što takav pristup upućuje i na formalizam i na preostatke svojevrsne, transcendentalne, inačice problema subjekt–objekt relacije; dakle, iste one teorijsko-saznajne aporije koju je Kant nastojao razriješiti i nasuprot koje je transcendentalni kriticizam pokušao graditi svoje osobenosti. Naime, ukoliko ostanemo pri strogom, konsekventnom, polazištu da su apriorne forme i moći saznanja formalne i/ili samoreferentne, postavlja se pitanje kako je uopšte moguća bilo kakva primjena/analogija narečenih moći i formi saznanja unutar neposredno datog, haotičnog, sadržaja naših čula.

Mi ćemo se, u formi pitanja, uputiti ka teorijsko-saznajnoj poziciji koja upućuje da nije riječ samo o tome da je nemogućnost adekvatnog saznanja stvarstvenosti rezultat prethodećeg djelovanja transcendentalnih formi i moći našega saznanja. Naime, upitaćemo da li unutar narečenih saznajnih distorzija i neadekvatnosti možemo potražiti i uslove mogućnosti transcendentalnih formi i moći saznanja, tj. da li dijalektika negativnih i pozitivnih aspekata saznanja ostaje samo na ravni spoljašnjeg, dualističkog i artificijelnog, formalnog suodnosa, ili posjeduje i svoju konstitutivnu i kauzalnu narav. Bliže, postavićemo sljedeće pitanje: Ako je saznanje jedino i moguće kao isključivo i manjkavo saznanje, tj. kao nužan redukcionizam, kakva je onda priroda suodnosa narečenog redukcionizma i konkretnih saznajnih pravila? Da li se ta priroda i dalje može okarakterisati kao spoljašnja i formalna, pri čemu bi se redukcionizam sagledavao kao prethodno navedena *neželjena konsekvenca* samoreferentnih, apriornih pravila saznanja, ili je riječ o svojevrsnom simbiotičkom suodnosu; suodnosu koji je u svojoj biti konstitutivan za saznajne principe i mogućnost saznanja uopšte? U tom slučaju, saznajni redukcionizam bismo sagledavali u vidu prethodno navedenog *uslova mogućnosti* konkretnih saznajnih pravila, ali bismo time u pitanje doveli i njihov samoreferentni, apriorni, karakter.

Ovako postavljena pitanja možemo razumjeti i kao teorijsko-saznajnu poziciju koja jasnije opravdava motive uvođenja razlikovanja pozitivnih i negativnih aspekata čistih formi čulnosti Kantovog transcendentalizma. Postavljanje težišta na pozitivne, proširujuće aspekte saznanja, implicira i zauzimanje spoljašnje, dualističke, pozicije, u kojoj se negativni aspekti saznanja sagledavaju u vidu neželjenog reziduuma prethodno navedenih, samoreferentnih, apriornih moći i pravila saznanja. Takva pozicija, kazali smo, predstavlja samo drugi,

spekulativniji, izraz dualističkog pristupa problemu korespondentnosti subjekta i objekta saznanja. Suprotno, postavljanje težišta na negativne aspekte upućuje na simbiotički, konstitutivni suodnos saznanja i saznajnog redukcionizma – na svojevrstan teorijsko-saznajni monizam koji se unutar Kantove filozofije, u vidu nedosezljivog ideala, skrivao unutar pretpostavljenog *zajedničkog korijena dva stabla ljudskog saznanja, čulnosti i razuma*.

8. Ka problemu geometrije

Na prethodnim stranicama u kratkim crtama smo nagovijestili poziciju koja će se pokazati bitnom za naša sljedeća promišljanja. Naime, jedna od temeljnih postavki Kantove kritičke filozofije iskazivala se u namjeri da se pokaže da je interna, samoreferentna konzistentnost i koherentnost geometrijskih zakonitosti i principa, ali i ono što je za nas posebno bitno, mogućnost njihove opštenužne i precizne, apodiktičke primjene unutar iskustvenih stanja i procesa, također proizvod transcendentalnog idealiteta prostora i vremena i da se, istim, sudbina geometrije nalazi u nerazdvojnoj korelaciji sa razlikovanjem koje je na takvoj biti prostora i vremena ustanovljeno – razlikovanjem fenomenalne stvarstvenosti i stvarstvenosti po-sebi. Teorijsko-saznajna previranja i izmjene potrebne za ubjedljivu demostraciju i utemeljenje iskazanih stavova naslućivale su se već unutar prekritičkog perioda Kantove misli, ali su svoje autentično, kritičko, pojmovno i sistemsko izobraženje zadobile tek nakon perioda *desetogodišnje šutnje*, u *Transcendentalnoj estetici* i tamo uspostavljenoj distinkciji između *transcendentalnog idealiteta i empirijskog realiteta* čistih, apriornih formi čulnog opažanja.[117]

U slučaju prekritičkog perioda mogli bismo, kao prelomne i posebno indikativne, izdvojiti stavove zatečene u *Inauguralnog disertaciji*. Naime *ako bismo,* upućuje Kant, *porijeklo predstave o prostoru naumili potražiti unutar područja datosti i suodnosa spoljašnje, iskustvene, stvarstvenosti,* bilo bi nemoguće dokazati opštenužnost geometrijskih zakonitosti i principa koja bi *nadilazila vrijednosti*

[117] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 311.

koje zatičemo u polju prostih induktivnih komparacija. Genealogija prostora koju bismo pokušali izvesti, oslanjajući se na pretpostavku njegovog spoljašnjeg, objektivnog, realiteta, ne bi nam mogla ponuditi ni ubjedljive argumente o opštenužnosti geometrijskih zakonitosti i principa ni, za nas posebno bitne – ubjedljive argumente *o njihovoj preciznosti.* Štaviše, u takvom slučaju, tvrdi Kant, saznajna vrijednost geometrijskih zakonitosti i principa ne bi *prevazilazila vrijednost prostih, proizvoljnih, izmišljotina*.[118]

Kantov kritički period u velikoj mjeri upravo i možemo definisati kao period u kojemu se nedovljno precizirani, nedorečeni i ambivalentni stavovi o prirodi, granicama i suodnosu prostora, vremena i geometrije, začeti u njegovim prekritičkim filozofskim počecima, pokušavaju iskazati na jasniji, ubjedljiviji i obuhvatniji način; način pomoću kojega bi se razriješili naslijeđene racionalističke i empirističke nedoumice, predrasude i samorazumljivosti. Prvo pitanje na koje bi *Disertacija* trebalo da odgovori vezano je za problem ontološke i teorijsko-saznajne prirode/karaktera prostora i vremena. Pri tom, valjalo bi naglasiti da bismo pogriješili ukoliko bismo navedeno pitanje pokušali svesti na potrebu da se konačno i izričito odlučimo između idealističke i realističke filozofske pozicije i/ili između racionalizma i empirizma. Takva odluka je, po svemu sudeći, već donesena u posljednjim dionicama prekritičkog perioda Kantove misli. Naime, prethodne rečenice poprilično nedvosmisleno pokazuju da *Disertacija* sve vrijeme ostaje vjerna svojim idealističkim i racionalističkim korijenima, tj. da se idealna priroda prostora i vremena nikada nije ni pokušala ozbiljno narušiti ili zamijeniti svojim realističkim i empirističkim antipodom. Ni u *Disertaciji* ni u kritičkom periodu Kantove misli, porijeklo i priroda prostora i vremena nisu se vezivali za područje realne, iskustvene stvarstvenosti. To, između ostalog, postaje poprilično jasno vidljivo prilikom analize i poređenja prethodno navedenih teorijsko-saznajnih stavova zatečenih u *Disertaciji* i onih na koje nailazimo u *Metafizičkom propitivanju pojmova o prostoru i vremenu* unutar *Transcendentalne estetike*.

Ukoliko bismo *metafizičko propitivanje* sagledali izvan konteksta *transcendentalnog propitivanja pojmova o prostoru i vremenu*, najviša teorijsko-saznajna

[118] Up. *Ibid*., 312; Up. takođe: Immanuel Kant, "Inaugural disertation", u: *Theoretical philosophy 1755–1770* (Cambridge: Cambridge U.P., 1992), 397–398.

tačka koju bismo mogli dosegnuti ogledala bi se u stavu koji je gotovo identičan stavovima *Disertacije* – priroda prostora i vremena je opštenužna, idealna i neizvodiva iz iskustva. Prostor i vrijeme nisu *realni fenomeni*, tj. suodnosi i odlike stvari po-sebi. Štaviše, neupitna zajednička odlika i prekritičke *Disertacije* i kritičkog perioda uopšte, uključujući i prethodno isključeno *transcendentalno propitivanje čistih formi čulnosti*, iskazuje se u tome što se pozicija idealiteta prostora i vremena brani pozivajući se na tada neupitni autoritet geometrije. Drugim riječima, oba perioda Kantove misli istrajavaju na idealizmu i racionalizmu, ali i na logički problematičnom, dogmatskom, cirkularnom stavu da jedino pozicija idealiteta prostora i vremena obezbjeđuje apodiktičku vrijednost geometrijskih stavova i/ili da apodiktička vrijednost geometrijskih stavova neupitno upućuje na idealitet prostora i vremena.

Gdje bi onda trebalo potražiti specifičnu razliku *Disertacije* i prve *Kritike...* ? Ako bismo na trenutak ostavili po strani upravo navedenu aporetiku cirkularnih logičkih nekonsekventnosti i iz njih proisteklog teorijsko-saznajnog dogmatizma; aporetiku koja je, ponovićemo, zajednička za oba Kantova teorijsko-saznajna perioda, problem bismo mogli iskazati na sljedeći način: pitanje na koje je *Disertacija,* u kontekstu novonastale kritičke paradigme, trebalo da odgovori, nije bilo vezano za odluku između idealne i realne prirode prostora i vremena nego za odluku o prirodi/karakteru njihovog idealiteta. Ako su prostor i vrijeme idealni, pita se Kant, i ako naređeni idealitet nije neposredno izveden iz iskustva, kako je onda moguća analogija idealnog i realnog i, istim, kako je moguća apodiktička analogija geometrije i bitno varljivih sadržaja iskustva? Jasno je, dakle, da i *Disertacija* i prva *Kritika...* odbacuju klasične empirističke odgovore koji bi temeljili na neposrednim induktivnim generalizacijama izvedenim na osnovu pojedinačnih datosti i njihovih veza zatečenih unutar *spoljašnjeg iskustva*. To više ni u jednom teorijsko-saznajnom kontekstu važećem za Kantovu filozofiju ne dolazi u obzir. Ali ono što bitno razlikuje prekritičke i kritičke pozicije proističe iz toga što se unutar zrelijeg perioda Kantove misli prostor i vrijeme ispostavljaju kao opštenužne/apriorne forme čulnosti, tj. kao subjektivni uslovi mogućnosti datosti iskustva i predmeta iskustva i što se, istim, iskustvu oduzima autonomna, ontološka, po-sebna, priroda. Priroda idealiteta prostora i vremena, unutar tako zamišljenog filozofskog konteksta, gubi svoju ontološku potku

i postaje dio opštenužnog, filogenetskog, konstruktivnog saznajnog aparata rezervisanog za jedno, specifično biće – čovjeka.

Ovdje bi trebalo uputiti na jednu implikaciju koja će se pokazati bitnom za pokušaj kritike Kantovog pristupa razumijevanju prirode geometrijskih zakonitosti i principa. Bilo da se spoljašnje iskustvo poima kao stvarstvenost po-sebi, bilo kao predefinisana/konstruisana fenomenalna stvarstvenost, ni u jednom ni u drugom slučaju iskustvo više ne može poslužiti kao osnova za induktivnu genealogiju *predstave o prostoru i vremenu* koja bi imala apodiktičku vrijednost. *Disertacija* i *Kritika...,* podjednako i po svemu sudeći na kartezijanskom tragu, iskustvo poimaju kao mjesto varljivih, efemernih i nesigurnih senzacija u kojima ne bismo mogli iznaći uporište za uvjerljive i opštenužne saznajne principe. Navedena teorijsko-saznajna pozicija bitna je i po sebi – naime, neophodna je za prostu teorijsku klarifikaciju i elaboraciju Kantove misli – ali, vidjećemo, bitna je i za naša buduća propitivanja i konkretnu imanentnu kritiku koju namjeravamo uputiti pojedinim nedorečenostima i ambivalencijama zatečenim u prvoj *Kritici...* . Naime, važnost navedenih stavova sadržana je u tome što oni, barem nominalno, neposredno razrješavaju to što će se pokazati kao jedna od velikih nedoumica vezanih za razumijevanje Kantove filozofije; nedoumice vezane za pitanje da li opštenužne, apriorne, forme čulnosti imaju apsolutnu ili relativnu vrijednost[119], tj. da li konkretne zakonitosti koje zatičemo unutar (fenomenalnog) iskustva konstruisanog na osnovu narečenih opštenužnih formi posjeduju apsolutnu ili relativnu vrijednost? Jesu li (fenomenalne) iskustvene zakonitosti podjednako opštenužne i/ili izvjesne kao i uslovi mogućnosti istih tih zakonitosti?

Navedena pitanja su, što implicite što eksplicite, takođe dio našeg istraživanja. Ona se kao posebno bitna pokazuju prilikom pokušaja rješenja nedoumica prisutnih unutar recepcija Kantove filozofije zatečenih u okolištima savremene nauke,[120] ali i u pojedinim savremenim filozofskim recepcijama.[121] Za sada

[119] Up. Verner Hajzenberg, "Kvantna mehanika i Kantova filozofija" u: *Fizika i metafizika* (Beograd: NOLIT, 1972), 192. Up. takođe: Verner Hajzenberg, "Odluka da studiram fiziku" u: *Fizika i metafizika* (Beograd: NOLIT, 1972), 47–48.

[120] Up. Werner Heisenberg, *Philosophic problems of nuclear science*, (New York: Fawcett World Library, 1966), 22. Up. takođe: Werner Heisenberg, *Reality and its order* (New York: Springer, 1994)

[121] U slučaju savremenih interpretacija Kantove filozofije valjalo bi se obratiti problemima koje zatičemo unutar Mejasuove (Meillassoux) recepcije Kantove filozofije: Up. Quentin Meillassoux,

ćemo kazati samo sljedeće: ako je tačno da Kant ni u jednom ni u drugom periodu svoje misli nije odustao od kartezijanskog polazišta po kojemu neposredno date sadržaje iskustva ne možemo upotrijebiti za izvođenje izvjesnih, apodiktičkih, stavova o stvarstvenosti, onda dolazimo do jednog naizgled kontraintuitivnog odgovora na naše prethodno postavljeno pitanje. Onda opštenužni, apsolutni, uslovi mogućnosti iskustva konstruišu relativne iskustvene zakonitosti.[122]

Osvrnućemo se još jednom ka prekritičkoj aporetici. Problem *Disertacije* je, naime, sadržan u tome što unutar ishitreno postuliranog racionalističkog zahtjeva/koncepta izrečenog na njenim stranicama zatičemo isti hijatus koji se unutar dotadašnjih racionalističkih koncepcija pokušavao razriješiti pozivanjem na jednu od inačica prestabilirane harmonije i/ili korespondencije mišljenja i stvarstvenosti. Bilo da je riječ o Dekartovom dualizmu, Spinozinom monizmu ili Lajbnic–Volfovskoj metafizici, sve narečene koncepcije, nakon Hjumovih radikalnih skeptičkih nalaza, koji se u svojoj biti zapravo mogu svesti na problem dokazivanja opštenužnog karaktera vremenskog kontinuiteta, postaju problematične. Hjumov skepticizam, primijenjen u racionalističkom kontekstu, pokazuje da to što nam je iskustvo do sada pokazivalo Bogom danu idealnu analogiju misleće i prostiruće supstancije i dalje ne znači da se nalazimo u vlasništvu neporecivog dokaza da će takva analogija vrijediti i u budućnosti. Jednako vrijedi i za interne racionalističke pokušaje razrješenja upravo navedenog Dekartovog dualizma. Bilo da idealnu analogiju mišljenje i prostiranje pokušamo razriješiti tako što ćemo im oduzeti supstancijalni karakter i iskazati ih u maniru specifičnog modusa pojavljivanja jedne supstancije (Boga ili prirode), bilo tako što ćemo se pozvati na prestabiliranu harmoniju uspostavljenu unutar beskonačnog broja nedjeljivih supstancija/monada[123] – svaki od tih pokušaja ostaće uskraćen za neupitan dokaz o

"The immanence of the world beyond" u: *The grandeur of reason* (Norwich: SCM Press, 2010). Up. takođe: Quentin Meillassoux, "The contingency of the laws of nature" u: *Environment and planning* (London: Pion Ltd., 2010). Up. takođe: Quentin Meillassoux, *Poslije konačnosti: esej o nužnosti kontingencije* (Zagreb: Multimedijalni institut, 2016).

[122] Up. Saša Laketa, "Jedna nedorečenost Mejasuove recepcije Hjumovog psihologizma", *Sineza*, Br. 7, Sv. 2, 2026, 33–44.

[123] Up. Gottfried Wilhelm Leibniz, *Izabrani filozofski spisi* (Zagreb: Filozofska biblioteka, 1980), 257–278.

vremenskom trajanju/kontinuitetu pretpostavljenih „harmonija". Ili, svaka od navedenih koncepcija je svoje dokaze temeljila na bitno nedokazivoj pretpostavci vremenskog kontinuiteta.

Filozofska *uzmicanja i samorazumljivosti*,[124] prisutne unutar Dekartovog dualizma, nisu na ubjedljiv način mogle iskazati uslove mogućnosti saznajne analogije subjekta i objekta saznanja. Nemogućnost iskazivanja korespondencije urođenih ideja i objektivne, iskustvene stvarstvenosti, postaće jedan od nekoliko bitnih teorijsko-saznajnih pokretača Kantovog transcendentalnog preokreta i Kant je u ovom slučaju bio poprilično izričit. Ako bismo apriorne forme čulnosti i razuma definisali u vidu prestabiliranih, urođenih ideja, koje je Bog prethodno podesio na način da odgovaraju poretku stvarstvenosti, ostali bismo uskraćeni za mogućnost demonstracije apodiktičkog, opštenužnog/objektivnog, važenja navedenih formi.[125]

Kant, zapravo, pokušava da nam pokaže da u osnovi racionalističkih i empirističkih pokušaja razrješenja pomenutog problema leži identična vremenska aporija. Bilo da smo izvođenje opštenužnih principa saznanja i mogućnost njihove analogije sa stvarstvenošću pokušali iskazati polazeći iz okolišta induktivnih generalizacija, bilo iz pozicije racionalističke prestabilirane analogije mišljenja i stvarstvenosti, problem bi i dalje ostao neriješen. Ni jedan vid analogije – ni prestabilirane ni induktivno izvedene – nije mogao razriješiti aporetiku njihovog pretpostavljenog vremenskog kontinuiteta. Ni racionalističko ni empirističko teorijsko-saznajno ishodište, uključujući i njihove solipsističke varijacije, nisu mogli prevazići teškoće koje su sprečavale pristup demonstraciji apodiktičke izvjesnosti naučnih zakonitosti – uključujući i zakonitosti vezane za geometriju. Razloge za to treba tražiti u tome što u svim navedenim slučajevima izvjesna analogija/korespondencija naučnih zakonitosti i zatečenog, objektivnog, iskustva ostaje (vremenski) nedokaziva.[126]

Opštenužni karakter saznanja je nedokaziv ukoliko ostanemo na poziciji prestabiliranih korespondencija i analogija, zato što svakoj od njih nedostaje dokaz budućnosnog vremenskog kontinuiteta. Taj, budućnosni, vremenski kontinuitet,

[124] Up. Hajdeger, *Bitak i vreme*, 125–126.

[125] Up. Kant. *Kritika čistog uma*, 146–147.

[126] Up. Kant, *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, 64–65.

na kojemu počiva uslov mogućnosti apodiktičkih sudova koje zatičemo u matematici, prirodnoj nauci i metafizici, morao se, promišlja Kant, i sam iskazati kao a priori – vrijeme je trebalo iskazati kao apriornu, opštenužnu odliku naše moći saznanja. Hjumovi *odnosi ideja* i Dekartove *urođene ideje* ostaju dogmatsko, analitičko, a priori. Oni tvrde postojanje i intuitivno sagledavanje opštenužnih principa i mogućnost izvjesnog analitičkog/deduktivnog izvođenja posebnih zakonitosti iz narečenih principa, ali ne nude i ubjedljiv dokaz o univerzalnosti primjene apriornih principa i njihovih posebnih zakonitosti unutar iskustva, tj. apodiktički dokaz o tome da će opštenužni principi i zakonitosti vrijediti i u budućnosti. Vrijeme se mora iskazati kao vrijeme a priori, i to takvo a priori koje obuhvata i kontingentna iskustvena saznanja.

Naravno, na umu bi trebalo imati da je ispostavljanje vremenskog kontinuiteta, kao elementa bez kojega ozbiljno razrješenje problema uslova mogućnosti iskustvenog i naučnog saznanja ne bi bilo moguće, odlika koju implicite ili eksplicite možemo iznaći u velikom broju dotadašnjih, novovjekovnih empirističkih i racionalističkih filozofskih tendencija. Štaviše, vrijeme bismo mogli označiti kao jedan od nekoliko centralnih temata mišljenja koji su stariji i od same filozofije. Dalje, ne bi trebalo gubiti iz vida ni da je fokusiranje na saznajni subjekt, u različitim mjerama i na sebi svojstvene načine, takođe bilo karakteristično i za novovjekovni empirizam i za novovjekovni racionalizam. Ono je postalo ili nezaobilazan teorijsko-saznajni problem ili etabliran doktrinarni stav. Sve ovo navodimo stoga što mislimo da bi ključno mjesto, potrebno za jasnije razumijevanje specifičnosti Kantovog pristupa problemima saznanja, trebalo potražiti unutar posebnosti zatečenih prilikom određenja prirode saznajnog subjekta; bliže, unutar dostatnog razumijevanja novina i turbulencija koje je pozitivni, konstruktivni, zakonodavni pojam *transcendentalno* unio u do tada poprilično pasivno određenje saznajnoga subjekta, karakterističnо za novovjekovne teorijsko-saznajne tendencije. Polazeći iz tog konteksta, jasno razdvajanje sadržaja pojma *transcendentalno* i racionalističkog pojma *urođene ideje* i s tim bitno povezano razmatranje izmjena nastalih unutar poimanja izvora i prirode vremenskog kontinuiteta, ispostavljaju se kao zadaci od posebnog značaja.

Kantov pristup rješenju teorijsko-saznajnog „zastoja“ prouzrokovanog samorazumljivim presuponiranjem analogije mišljenja i stvarstvenosti možemo

razumjeti i kao izvođenje svojevrsnog kritičkog *ἐποχή*. Ukoliko je Hjum u pravu, tj. ukoliko ni empiristički ni racionalistički pristupi rješenju problema vezanog za analogiju mišljenja i stvarstvenosti nisu mogli ponuditi zadovoljavajuće rezultate, onda bi upravo to što je zajednička odlika i jednog i drugog teorijsko-saznajnog učenja (njihova presuponirana analogija) trebalo staviti u zagrade i/ili podvrgnuti temeljnijoj kritičkoj analizi. Drugim riječima, a na Huserlovom tragu, onda bi konačno trebalo postaviti pitanje zašto smo uopšte i krenuli iz nekritički pretpostavljene pozicije da se mišljenje i stvarstvenost nalaze u analogiji i da zadatak teorije saznanja nije ništa drugo nego iskazivanje specifičnih i konkretnih pravila pomenute analogije?

Kantov odgovor, prisjetimo se, sažeo se u tvrdnji da saznanje nije rezultat nikakvog saglasja, ni između urođenih ni između stečenih principa mišljenja i stvarstvenosti, nego prethodećeg, transcendentalnog/konstruktivnog, uspostavljanja uslova mogućnosti za svako moguće saglasje. „Mi saznajemo a priori o stvarima ono što sami u njih ulažemo."[127] Opštenužna, apriorna pravila koja zatičemo u filozofiji, nauci i svakodnevnom iskustvu, nisu intuitivno ili induktivno saznate osobine predmeta filozofskog, naučnog i iskustvenog saznanja, nego (konstruktivni) transcendentalni uslovi njihove mogućnosti. Bilo da je riječ o najprostijim perceptivnim aktima kojima se konstatuje prosta datost pojedinačnih predmeta iskustva, bilo o naknadnim, manje ili više kompleksnim, iskustvenim vezama navedenih predmeta karakterističnim za nauku, bilo o univerzalnim tematima metafizike, svi oni postaju nužno određeni transcendentalnim pravilima saznanja.[128] Narečena transcendentalna pravila nisu analogna pravila saznanja nego prethodeći, konstruktivni uslovi mogućnosti saznajnih datosti.

Kantovo desetogodišnje ćutanje, smješteno između dva misaona perioda, po svemu sudeći i korijeni u unutrašnjim misaonim previranjima proisteklim iz pokušaja iznalaženja odgovora vezanog za problem vremenskog kontinuiteta neophodnog za ispostavljanje ubjedljivog dokaza o analogiji idealnih principa mišljenja i stvarstvenosti. Rezultati pomenute borbe dovešće do tektonskih poremećaja unutar ustaljenog poimanja najvažnijih naučnih i filozofskih pojmova.

[127] Kant, *Kritika čistog uma*, 21.

[128] Up. Kant, *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, 64–65.

9. Circulus in demonstrando

U pokušaju razumijevanja Kantovih postavki, vratićemo se jedan korak unatrag; iz ishitreno uvedene aporetike na koju nailazimo na stranicama *shematizma* ka počecima, tj. ka *Transcendentalnoj estetici*. Koncentrisaćemo se na Kantov specifičan odgovor na prethodno navedeno pitanje vezano za prirodu idealiteta čistih formi čulnosti tako što ćemo se obratiti jednom od naših centralnih problema – upitnoj cirkularnoj dijalektici prostora, vremena i geometrije. Naime, već smo kazali da su namjere prve *Kritike...* u velikoj mjeri jasne. Nasuprot dotadašnjim racionalističkim koncepcijama, koje su težište saznajnih napora postavljale na apriornim, intuitivno sagledivim, idealnim principima, novinu vezanu za poimanje idealiteta prostora i vremena trebalo je potražiti u kontekstu jasnog razumijevanja pojma transcendentalno. Bliže, trebalo je dati odgovor na pitanje šta je to što idealitet transcendentalnih formi čulnosti razlikuje od idealiteta urođenih i prestabiliranih ideja, principa, modusa i atributa? Mogli bismo to kazati i na sljedeći način: razlika prekritičke *Disertacije* i kritičkog perioda u velikoj mjeri korespondira sa Kantovim razlikovanjem predikata a priori i transcendentalno. U gotovo istoj mjeri u kojoj možemo, onako kako to čini Kant, tvrditi da su svi transcendentalni principi apriorni, ali i da to nikako ne znači da su svi apriorni principi transcendentalni,[129] možemo tvrditi i da su svi stavovi vezani za prirodu prostora, vremena i geometrije, na koje nailazimo u *Disertacije* i prvoj *Kritici...,* u svojoj biti apriorni, ali da samo unutar sadržaja prve *Kritike...* možemo iznaći to što je specifična razlika prekritičkog i kritičkog

[129] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 92.

perioda – stav o transcendentalnom idealitetu prostora i vremena.

Za naše ispitivanje, ponovićemo, bitno je sljedeće: transcendentalni idealitet prostora i vremena – moć koju smo na prethodnim stranicama ispostavili kao jedan od prethodećih uslova mogućnosti datosti i pojedinačnih predmeta opažanja i njihovih naknadnih, manje-više složenih, iskustvenih asocijacija – ispostavlja se i kao jedan od uslova mogućnosti sinteze opštenužnih geometrijskih principa. Da se transcendentalni idealitet prostora i vremena prethodno nije ispostavio kao jedan od konstruktivnih uslova sinteze geometrijskih principa i sinteze aprehenzije pojedinačnih pojava opažanja, ne bi bilo moguće demonstrirati opštenužnu i preciznu korespondenciju geometrije i narečenih pojava opažanja.[130] Ako bi predmeti zatečeni unutar mnoštva iskustvenih datosti bili stvari po-sebi, tj. ukoliko bi predstave prostora i vremena bile integralni dio takve, po-sebne, stvarstvenosti, ne bi bilo moguće ni pojmiti ni dokazati uslove mogućnosti, prirodu i granice geometrijskih zakonitosti i principa. Tada bismo, upućuje Kant, u najboljem slučaju završili u radikalnom skepticizmu kakvog smo zatekli unutar Hjumove filozofije.[131] Uslovi mogućnosti opštenužne i precizne primjene geometrije u oblasti iskustva, ali i uslovi mogućnosti njene interne, aksiomatske, deduktivne (samo)izvodivosti bile bi nedokazive[132] da se prostor i vrijeme nisu ispostavili u vidu prethodećih, transcendentalnih, formi čulnosti.[133]

> „Ali, ako ta slika ili, tačnije, taj formalni opažaj jeste suštinsko svojstvo naše čulnosti, posredstvom koje nam se jedino i daju predmeti, a ta čulnost predstavlja ne stvari same po sebi već samo njihove pojave, onda je sasvim razumljivo i u isti mah nepobitno dokazano da svi spoljašnji predmeti našeg čulnog sveta moraju sasvim tačno da se podudaraju sa stavovima geometrije, jer sama čulnost posredstvom svoje forme spoljašnjeg opažanja (posredstvom prostora[134]), kojom se geometar

[130] Up. *ibid*., 171–172.

[131] Huserl, *Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija*, 77.

[132] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 77–78.

[133] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 312.

[134] Iako Kant geometrijsku konstrukciju dovodi u bitnu vezu sa čistom, apriornom, formom prostora, a aritmetičku konstrukciju sa čistom, apriornom, formom vremena, takvu distinkciju trebalo bi razumjeti samo kao uslovnu. Vidjećemo, činjenica da je geometrijska konstrukcija svojevrsna shema (rezultat transcendentalne, produktivne, uobrazilje) neizostavno pokazuje da je čista, apriorna, forma vremena takođe bitna oznaka geometrijske konstrukcije. Istim, prilikom pominjanja uslova mogućnosti geometrijske konstrukcije, nećemo, onako kako to Kant ponekad čini, pominjati samo čistu, apriornu, formu prostora nego i čistu, apriornu, formu vremena.

bavi, omogućuje te predmete kao puke pojave."[135]

Veliki dio do sada iznesenih stavova još uvijek ostaje u okolištima motiva i principa Kantove transcendentalne estetike i mogli bismo ih sažeti na sljedeći način: uslovi mogućnosti opštenužne i precizne korespondencije geometrije i iskustva rezultat su identičnog, zajedničkog, konstruktivnog izvorišta zatečenog u čistim, transcendentalnim, formama čulnosti.

Ono što u navednim stavovima ostaje nedorečeno iskazaćemo sljedećim pitanjima: Da li transcendentalna priroda čistih formi čulnosti zaista može da posluži kao osnova za teorijsko-saznajno polazište o apodiktičkoj, opštenužnoj i preciznoj primjeni geometrije u oblasti neposredno datih iskustvenih sadržaja? Da li je pomenuti transcendentalni idealitet dovoljan da bismo sa potpunom sigurnošću mogli tvrditi *da svi predmeti čulnosti mogu da se sasvim tačno podudaraju sa zakonitostima geometrije*? Možemo li na osnovu Kantovih teorijsko-saznajnih postavki zaista izvesti neposredan deduktivni zaključak o jednakosti *opštenužne* i *tačne/precizne* primjene geometrijskih zakonitosti i mjera u oblasti neposredno zatečenih čulnih iskustvenih sadržaja, tj. da li opštenužna primjena geometrije unutar iskustva nužno implicira i njenu apsolutno preciznu primjenu? Istim, da li je zaista moguće postulirati opštenužnu, apodiktičku primjenu geometrije u oblasti iskustva, ukoliko prethodno nismo uspjeli neupitno demonstrirati mogućnost njene tačne/precizne primjene.[136]

Razloge za postavljena pitanja iznalazimo i u internim, teorijsko-saznajnim i logičkim, nedosljednostima i nedorečenostima na koje nailazimo prilikom kritičkog razmatranja Kantovog pristupa problemu suodnosa čistih formi čulnosti i geometrije, ali i u filozofskim i naučnim kritikama Kantove misli koje svoje argumente iznalaze u konkretnim iskustvenim nalazima i rezultatima savremene nauke. Mi ćemo se fokusirati na kritičku analizu prethodno navedenih, teorijsko-saznajnih i logičkih nedosljednosti Kantovog filozofskog sistema i/ili na izvođenje njegove imanentne kritike, dok ćemo konkretne naučne rezultate i njihove implikacije, vezane za pitanje o apodiktičkom suodnosu geometrije i iskustva, ostaviti u drugom planu. Naime, koristićemo ih kao dodatnu potvrdu/argument za narečenu teorijsko-saznajnu kritiku Kantovog transcendentalizma.

[135] Kant, *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, 39.

[136] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 312.

Akcenat ćemo postaviti na kritički period Kantove misli; tačnije na dva odjeljka *Kritike čistog uma – Trancendentalna estetika* i *Disciplina čistog uma.* Bliže, pokušaćemo detektovati i elaborirati jasne teorijsko-saznajne granice Kantove misli na koje nailazimo prilikom njegovog specifičnog pokušaja razrješenja aporetike suodnosa geometrije i iskustva, tako što ćemo nastojati pokazati da njegovi odgovori na prethodno navedena pitanja završavaju u okolištima nedovoljno ubjedljivog, cirkularnog zaključivanja.[137]

Kantovi deklarativni stavovi vezani za upravo navedenu aporetiku ne ostavljaju mnogo prostora za nedoumice. Tokom primjene matematike prostornosti ili geometrije u regiji neposredno datih predmeta čulnosti i njihovih naknadno izvedenih iskustvenih veza, preciznost mjernih nalaza ne može se dovoditi u pitanje. Osnove za navedenu tvrdnju, vidjeli smo, Kant iznalazi i opravdava uvodeći u igru temeljna polazišta svoje kritičke filozofije. Transcendentalna, konstruktivna narav čistih, apriornih formi čulnosti jedan je od uslova mogućnosti datosti i geometrijskih principa i zakonitosti, sa jedne strane, i neposredno datih predmeta čulnosti i iskustva, sa druge. Inicijalni, zajednički korijen geometrije i iskustva, promišlja Kant, upućuje i na to da je njihova mjerna analogija potpuno precizna. „Ovaj transcendentalni osnovni stav (...) čini da se čista matematika u njenoj punoj preciznosti može primijeniti na predmete iskustva (...).“[138] Sve ono što zatičemo u procesima i rezultatima apriorne, opštenužne geometrijske sinteze u svojoj punoj preciznosti je opažljivo i primjenjivo na predmetima čulnosti i njihovim iskustvenim vezama. Štaviše, opštenužna mjerna analogija idealnih geometrijskih likova i tijela i njihovih realnih konstrukata unutar iskustva ne bi bila moguća ukoliko navedena analogija ne bi posjedovala odliku potpune mjerne preciznosti. Opštenužnost primjene geometrije unutar iskustva, upućuje Kant, nalazi se u nužnoj korelaciji sa preciznošću njihove primjene. Jedno bez drugog bilo bi nezamislivo.[139]

Sve namjere da se opštenužna priroda prostora i vremena, i njihove čiste, apriorne sintetičke izvedenice, ispostavljene u vidu geometrije, sagledaju nezavisno od problema/činjenice njihove precizne iskustvene ilustracije i primjene, našle bi se

[137] Up. *Ibid*., 312–313.

[138] Kant, *Kritika čistog uma*, 171.

[139] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 313.

u potpunom nesaglasju sa stavovima prve Kritike... . Kant tvrdi da su pokušaji da se pitanje precizne ilustracije i primjene geometrije razdvoji od pitanja njihove opštenužne naravi „samo šikane lažno obaviještenog uma“[140] koji mnoštvo datih predmeta čulnosti pokušava utemeljiti i sagledati kao predmete po-sebi, tj. nezavisno od njihovih transcendentalnih uslova mogućnosti. Ako bismo stvari tako postavili, upućuje Kant, onda se o predmetima čulnosti „ništa ne bi moglo saznati sintetički a priori, pa, dakle, ni pomoću čistih pojmova o prostoru, te nauka koja određuje ove pojmove, naime, geometrija, ne bi bila moguća“[141]

> “Pojave nisu stvari po sebi. Empiričko opažanje moguće je samo pomoću čistoga opažanja (prostora i vremena); prema tome, ono što geometrija tvrdi o čistom opažanju vredi bez pogovora i za empiričko opažanje, te moraju da otpadnu sva izvrdavanja kao da čulni predmeti ne mogu biti u skladu s pravilima konstrukcije u prostoru (na primer, s beskonačnom deljivošću linija i uglova).[142] Jer time se odriče prostoru, a s njim i celoj matematici, objektivna vrednost te se ne zna zašto i ukoliko ona može da se primeni na pojave.”[143]

Kantu je, vidimo, potpuno jasno da izvođenje iskustvenog dokaza narečene, opštenužne analogije geometrije i iskustva može ostati samo u području samoreferentnih logičkih apstrakcija ukoliko u obzir ne uzmemo i problem mjerne preciznosti konkretnih iskustvenih konstrukata nastalih po slici i prilici idealnih geometrijskih principa i zakonitosti. Drugim riječima, na stranicama prve *Kritike...* zaista nailazimo na stavove koji opominju da bi postuliranje opštenužne primjene geometrije unutar iskustva bilo ishitreno i neubjedljivo ukoliko u jednačinu ne bismo uveli i problem preciznosti njene primjene. Kant zna da bi svaki pokušaj demonstracije opštenužne primjene i analogije geometrije i iskustva ostao u oblastima upitnih, apstraktnih, cirkularnih stavova ukoliko se takva analogija ne bi iskazala i kao *potpuno precizna.* Tek kada dokažemo da su

[140] Kant, *Kritika čistog uma*, 172.

[141] *Ibid*., 172.

[142] Ovdje je po svemu sudeći riječ o Kantovoj kritici Hjumovog radikalnog skepticizma u pogledu pitanja o opštosti, nužnosti i preciznost matematike sagledanih u kontekstu teorijsko-saznajne dihotomije djeljivosti/nedjeljivosti prostora i vremena. Up. David Hume, *A treatise of human nature* (Oxford: Clarendon press, 1888), 39–53.

[143] Kant, *Kritika čistog uma*, 171.

idealna, konzistentna i koherentna pravila geometrijske konstrukcije *potpuno mjerno analogna* sa njihovim konkretnim iskustvenim konstruktima; tek tada možemo tvrditi i da smo demonstrirali mogućnost opštenužne, objektivne, primjene geometrije u iskustvu. Apodiktička preciznost konkretnih, iskustvenih, geometrijskih konstrukata i kod Kanta je, dakle, detektovana kao bitan, logički uslov mogućnosti njihove opštenužnosti.

Tragove iskazanih Kantovih stavova mogli bismo potražiti i pratiti sve do njihovog inicijalnog ishodišta – Hjumovog radikalnog skepticizma. Ovdje ćemo se zadržati samo na motivima koje neposredno zatičemo na stranicama *Kritike čistog uma*. Problemi nastaju onda kada se pokuša dati odgovor na pitanje kako je navedena mjerna korespondencija geometrije i iskustva moguća. Kantu je jasno da se mjerilo njene opštenužnosti ne možemo tražiti unutar oblasti iskustvenih, induktivnih generalizacija; generalizacija koje nam, sjetimo se Hjuma, ne mogu ponuditi apodiktičku izvjesnost.[144] Problem je, dakle, sadržan u tome što Kant ni dalje ne nudi jasan odgovor na postavljena pitanje nego forsira samorazumljivo prihvaćenu postavku da je mjerna preciznost idealna logička odlika opštenužne prirode geometrijskih zakonitosti i principa. Opštenužna primjena geometrije u iskustvu, promišlja Kant, dokazana je opštenužnim zajedničkim korijenom geometrije i iskustva – čistim apriornim formama čulnosti – a mjerna preciznost je samorazumljivi, integralni, logički dio narečene opštenužnosati.

Nominalno, postavka o potpunoj analogiji čiste sinteze prostora i vremena, koju zatičemo u geometriji, i konkretnih rezultata pomenute sinteze, na koje nailazimo prilikom konstrukcije i primjene geometrijskih zakonitosti i principa unutar empirijskih datosti, posjeduje čvrstu logičku osnovu. Naime, na osnovu do sada rečenog možemo uvidjeti da logička neupitnost Kantovih stavova proizilazi iz toga što su se čiste, transcendentalne forme čulnosti postulirale kao opštenužni uslov mogućnosti i geometrije i iskustva. Ukoliko je tačno da geometrija i iskustvo imaju identičnu i opštenužnu prostornu i vremensku osnovu, onda sa logičkom izvjesnošću možemo tvrditi da sve ono što vrijedi za prostorne i vremenske relacije unutar geometrije vrijedi i za njihove realne iskustvene konstrukte. Teškoće, ipak, proizilaze iz toga što navedeni stavovi govore veoma malo, tj. zato što je riječ o stavovima koji posjeduju samo deklarativnu,

[144] Up. *ibid*., 65.

tautološku, vrijednost. Da bismo iz područja deklarativne tautologije stupili u područje neupitnih, demonstrativnih stavova, nije dovoljno samo tvrditi nego i iskustveno dokazati da se geometrijske zakonitosti mogu na opšti i nužni način primijeniti u regiji neposrednog opažanja i iskustva.[145] Uslov mogućnosti navedenog dokaza, vidjeli smo, krije se u postulatu mjerne preciznosti?[146]

Koliko je čitava aporetika bitna vidimo i u tome što bi jedna od implikacija nemogućnosti dokaza opštenužne korespondencije geometrije i iskustva bila ta što bismo matematici oduzeli ulogu temeljnog, univerzalnog, protometodološkog oruđa neophodnog za iznalaženje i tvrđenje objektivnih naučnih zakonitosti. Objektivne naučne zakonitosti nisu ništa drugo nego rezultat iznalaženja, iskazivanja i elaboracije prostorno-vremenskih stanja i procesa koji posjeduju odliku opštenužnosti i preciznosti svojstvene matematici. Ukoliko bismo geometriji oduzeli mogućnost njene precizne primjene i ilustracije u oblasti konkretnih iskustvenih stanja i procesa, oduzeli bismo joj i njenu upotrebnu, naučnu, vrijednost.[147]

[145] Up. *ibid*., 38–40.

[146] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 314.

[147] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 171.

10. Geometrija i iskustvo

Naše centralno pitanje polako zadobija svoje jasnije obrise. Teškoće, vidimo, proizilaze iz činjenice da unutar Kantovog teorijsko-saznajnog sistema nailazimo na evidentne nedostatke zatečene prilikom pokušaja logičkog utemeljenja njegovih osnovnih postavki. Pitanje strukturalnog, internog suodnosa opštenužnosti i preciznosti geometrijskih principa, ali i s njim bitno povezano pitanje uslova mogućnosti opštenužne i precizne primjene geometrije u predjelima neposredno datog, realnog iskustva, ostaje ili nedorečeno ili dogmatski postulirano kao samorazumljivo i neupitno. Pored toga, navedene teškoće zadobiće posebnu vrijednost i snagu zato što će se s vremenom pokazati da se Kantovo zaobilaženje njihovog prepoznavanja i rješenja nalazi u neposrednoj suprotnosti sa konkretnim, eksperimentalnim rezultatima zatečenim unutar savremenih prirodnih nauka.[148] Činjenica da evidentiranje i iskazivanje jasne distinkcije i jasnog suodnosa opštenužnosti i preciznosti geometrijskih principa nije ni bespotrebna ni sporedna teorijsko-saznajna aporija vidljiva je dakle i u unutrašnjim, sistemskim nedosljednostima Kantove prve *Kritike*... i u savremenim naučnim rezultatima. Interne, logičke nekoherentnosti Kantovog filozofskog sistema i rezultati konkretnih, naučnih, eksperimenata, posmatranja i predviđanja, pokazuju da Kantovo izričito odbijanje da se navedena teorijsko-saznajna problematika aktualizuje nije bilo dovoljno ubjedljivo, tj. da je

[148] Up. Werner Heisenberg, *Physics and philosophy. The revolution in modern science*, (New York: Harper and Brothers, 1958); Up. takođe: Verner Hajzenberg, "Diskusije o jeziku", u: *Fizika i metafizika* (Beograd: Nolit, 1972).

ostalo u okolištima samorazumljive i/ili dogmatske, cirkularne argumentacije.[149] Do sada navedeni Kantovi stavovi upućuju na to da se tačka koju bi trebalo označiti kao polazište za pokušaj imanentne kritike njegove transcendentalne pozicije nalazi u centru u kojemu transcendentalizam i započinje. Pored svih kritika Dekartovog dualizma i novovjekovnih racionalističkih nastojanja uopšte, unutar Kantove misli ipak nailazimo na dualističke preostatke koji su se zadržali u samorazumljivom, dogmatskom preuzimanju pozicije o neupitnoj, opštenužnoj prirodi osnovnih matematičkih saznanja. Bilo da navedenu prirodu sagledavamo u kontekstu zatvorenih, samodovoljnih, aksiomatskih sistema, bilo prilikom njihove konkretne primjene u regiji neposredno datih iskustvenih stanja i procesa, matematika unutar Kantove misli, uprkos svim nedostacima, i dalje ostaje neupitna paradigma za naučne i filozofske zakonitosti i sisteme. Uz sve specifičnosti vezane za Kantovo konstruktivističko poimanje matematike, njena apodiktička izvjesnost opstaje i postaje temeljem transcendentalnog sistema, ali i prvom linijom njegove odbrane.

Da navedeni stavovi nisu strani ni savremenim filozofskim[150] nastojanjima ni stavovima zatečenim unutar savremene nauke, jasno i sažeto je iskazano u spisu *Geometrija i iskustvo*[151] – jednom od mnogih Ajnštajnovih teorijsko-saznajnih radova u kojemu se, nasuprot tendencijama koje su nastupile nakon Drugog svjetskog rata, naučna i filozofska problematika prepliću i sagledavaju na način koji neupitno pokazuje da njihov suodnos nije ni besplodan ni bespotreban. *Geometrija i iskustvo* i dalje ostaje u okolištu koji upućuje da je, parafraziraćemo Kanta, *nauka bez filozofije slijepa, a filozofija bez nauke – prazna.*[152]

Za nas je bitan sljedeći Ajnštajnov stav:

> »Sve dok zakonitosti matematike odgovaraju stvarnosti, one nisu izvjesne, a sve dok su izvjesne, one ne odgovaraju stvarnosti.«[153]

---

[149] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 314–315.

[150] Up. Michael Friedman, *Kant and the exact sciences* (Cambridge Massachusetts: Harvard university press, 1998), 55–56.

[151] Albert Einstein, "Geometry and experience", u: *Ideas and opinions*, (New York: Bonanza Books, 1954), 232–246.

[152] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 315.

[153] Einstein, *Geometry and experience*, 233.

Navedenu Ajnštajnovu misao koristićemo kao lajtmotiv našeg propitivanja. U skladu sa namjerama sugerisanim u naslovu njegovog spisa, težište našeg interesovanja takođe postavljamo na probleme uslova mogućnosti, prirode i saznajne vrijednosti suodnosa geometrije i iskustva, pri čemu ćemo na umu zadržati mogućnost da najveći dio naših nalaza vezanih za geometriju vrijedi i za matematiku uopšte. Da bi nas uvjerio da su navedeni problemi i dalje bitni filozofski i naučni temati, Ajnštajn u igru uvodi iskustvenu činjenicu koja je gotovo podjednako neupitna i jasna i na svakodnevnoj, zdravorazumskoj, saznajnoj ravni i u ravni složenih filozofskih i naučnih spekulacija. U stvarnosti, navodi Ajnštajn, nije moguće naići na suodnos između dva ili više tijela u kojemu ne djeluje bar jedna sila i upravo ta činjenica dovodi u pitanje filozofske i naučne pozicije koje postuliraju mogućnost mjerno preciznog iskazivanja prirodnih fenomena.[154] Neizbježno prisustvo/djelovanje sila, koje proizvodi dinamički nepostojanu i/ili izmjenjivu stvarnost, nije moguće uskladiti sa olako prihvaćenim stavom da predmeti mogućeg iskustva posjeduju postojanu prirodu i veličine koje se mogu precizno izraziti, tj. da se navedeni predmeti nalaze u mjernoj analogiji sa apsolutno izvjesnim geometrijskim principima i zakonitostima. Ukratko, i za nas posebno bitno – hronotopijski sistemi u kojima je prisutna barem jedna sila nisu se mogli iskazati na mjerno precizan način. Iskustvene, prostorno-vremenske, relacije, nisu mogle ponijeti odliku preciznosti koja je krasila zatvorene, idealne, konzistentne i koherentne, aksiomatske sisteme.[155]
Na umu ćemo, naravno, imati činjenicu da bismo pogriješili ukoliko bismo Ajnštajnovo odbacivanje apsolutno izvjesnog, opštenužnog i preciznog suodnosa osnovnih geometrijskih principa i zakonitosti i neposredno datog iskustvenog sadržaja sagledali kao namjeru da se geometrija i njena iskustvena primjena iskažu nepotrebnima ili neefikasnima. Na stranicama *Geometrije i iskustva* jasno uviđamo da Ajnštajnove namjere nisu težile ka oblastima radikalnog skepticizma. Nemogućnost da geometrijskim likovima ili tijelima pridodamo i osobinu opštenužnog i preciznog suodnosa sa objektima iskustva još uvijek nije znak da bi geometriju trebalo u potpunosti diskvalifikovati. Naime, ono što i kod Ajnštajna i kod Kanta ostaju neupitno ogleda se u poziciji da se interna,

[154] Up. *ibid*., 236.

[155] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 315.

aksiomatska konzistentnost i koherentnost geometrije ne dovodi u pitanje.[156] Ukoliko geometriju sagledamo izvan aporetike vezane za jasan odgovor na pitanje uslova mogućnosti njenog suodnosa sa iskustvom – geometrija ni za jednog ni za drugog mislioca ne predstavlja problem. Ona, iako neadekvatna iskustvu, ostaje idealni, deduktivni, logički sistem čije su interne pravilnosti savršeno izvodljive jedne iz drugih. Razlike u pristupu jasnoj definiciji prirode i dometa geometrije nastaju onda kada u igru uvedemo problem iskustvenog suodnosa. Ajnštajnov pristup, u tom kontekstu, obilježen je namjerom da se idealne geometrijske zakonitosti i principi sagledaju u vidu svojevrsnih *regulativnih ideja*.[157] Dakle, iako je riječ o principima koji sa opštenužnošću i preciznošću ne odgovaraju predmetima iskustva, navedeni principi, promišlja Ajnštajn, i dalje ostaju najefikasnije i najupotrebljivije naučno oruđe i metodski zahtjev i orijentir.[158]

Svrsishodnost, upotrebljivost i efikasnost geometrije ostaje neupitna teorijsko-saznajna pozicija unutar Ajnštajnovog pristupa navedenoj aporetici, ali, nasuprot Kantu, mjerno precizna analogija zatvorenih, konzistentnih i koherentnih, geometrijskih sistema i predmeta neposredno datog iskustva više nije samorazumljiva, dogmatska, pretpostavka, nego otvoren filozofski i naučni problem. Mogli bismo to kazati i ovako: uspostavljanje jasnog razlikovanja aksiomatske i primijenjene geometrije i ispitivanje njihove prirode, uslova mogućnosti i saznajnih i upotrebnih granica ispostavlja se kao teorijsko-saznajni problem od izrazitog značaja, a ne kao *šikana lažno obaviještenog uma*. Opštenužnost i mjerna preciznost geometrijskih zakonitosti i principa može biti samo interna osobenost zatvorenih aksiomatskih sistema, ali ne i osobenost na koju možemo naići prilikom njihove iskustvene primjene. Istim, uzrok koji je doveo do potrebe da podsjetimo na razlikovanje aksiomatske i primijenjene geometrije, ali i ponovno promišljanje suodnosa opštenužnosti i preciznosti, treba potražiti unutar nemogućnosti iskazivanja navedene mjerne analogije geometrije i iskustva. Ni jedno ni drugo razlikovanje, vidjeli smo, nije sprovedeno

[156] Up. Einstein, *Geometry and experience*, 235–236.

[157] Gotovo je bespotrebno pomenuti da to što se u ovom slučaju koristimo Kantovom terminologijom (*regultavne ideje*) ne oslikava Kantove konkretne namjere i odgovore.

[158] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 315–316.

na stranicama Kantove prve *Kritike*… .[159]

Stavove koji jasnije iskazuju prirodu, namjere i granice Kantovih nastojanja i koji su možda i najbliži potrebi za uspostavljanjem prethodno navedenih distinkcija iznalazimo na stranicama *transcendentalne doktrine moći suđenja*.[160] Naime, s obzirom na sistematski i elaborantski pristup sadržaju *Kritike čistog uma* vrlo često možemo naići na postavke koje geometrijskim zakonitostima prilaze na analitički način. Takav pristup – koji u svojoj osnovi ima didaktičke namjere uvođenja u kompleksan sistem Kantove transcendentalne filozofije – ne bi trebalo zamijeniti sa jasnim, supstancijalnim razdvajanjem aksiomatske i primijenjene geometrije. U tom kontekstu posebnu pažnju bi trebalo posvetiti Kantovom razlikovanju *čistog i empirijskog opažaja*[161] zato što nas navedena razlika vrlo lako može usmjeriti ka neosnovanom pokušaju da unutar prve *Kritike*… „detektujemo" teorijsko-saznajni temelj za uspostavljanje zatvorenog, aksiomatskog, geometrijskog sistema. Analitičko i didaktičko razdvajanje pojedinih dijelova sistema; razdvajanje koje služi svrsi iskazivanja jasne elaboracije i funkcionalne dinamike naizgled razdvojenih elemenata, nije isto što i otkriće jasnog nesaglasja opštenužnih geometrijskih principa i predmeta iskustva.[162]

> „Ali predmet ne može jednom pojmu drugačije biti dan već samo u opažanju, i, ako je moguć a priori još neki čist opažaj prije predmeta, to i sam taj čist opažaj može da dobije svoj predmet, te, dakle, objektivnu vrednost samo na osnovu empiričkog opažaja za koje je on samo njegova forma. Prema tome, svi pojmovi i sa njima svi osnovni stavovi, ma kako bili mogući a priori, ipak se primenjuju na empiričke opažaje, to jest na data za moguće iskustvo."[163]

Prethodni stavovi razrješavaju nekoliko nedoumica vezanih za Kantovu poziciju i odgovor na pitanje suodnosa aksiomatske i primijenjene geometrije. Ukoliko principe i zakonitosti koji posjeduju apriornu vrijednost, a u ovom slučaju je riječ o čistim formama čulnosti i njihovom konstruktivnom proizvodu

[159] Up. *Ibid*., 316.

[160] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 228–232.

[161] Up. Friedman, *Kant and the exact sciences*, 101.

[162] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 316.

[163] Kant, *Kritika čistog uma*, 231.

iskazanom u vidu geometrijskog sistema, ne bi bilo moguće primijeniti u području neposredno datoga iskustva, upućuje Kant, onda navedenim principima i zakonitostima ne bismo mogli pridodati objektivnu vrijednost, tj. onda bismo ih u najboljem slučaju mogli razumjeti samo kao neuvjerljivu i neupotrebljivu igru uobrazilje. Svoju konačnu i izobraženu svrhu i smisao geometrijski principi mogu zadobiti tek prilikom njihove primjene u oblasti neposredno datoga iskustva. Dakle, iako je riječ o principima i zakonitostima koji imaju apriorno porijeklo; principima koji nisu izvedeni iz iskustva; tj. o takvima koji su, u slučaju geometrije, zadobijeni u regiji *čistog opažanja*, legitimaciju njihove svrhovitosti i njihovu „upotrebnu vrijednost" ne možemo tražiti niti zadobiti ukoliko ih posmatramo kao elemente zatvorenog aksiomatskog sistema. Koliki god da je stepen deduktivne sistemske savršenosti, njegove osnovne postavke vrijede samo ukoliko ih je moguće iskazati u okvirima neposrednog empirijskog opažanja.[164] Za nas je bitno to da unutar Kantovog pristupa navedenim problemima uvidimo da jasno razlikovanje aksiomatske i primijenjene geometrije nije ispostavljeno kao doktrinarna pozicija transcendentalne filozofije. Bliže, mogli bismo kazati da je potreba za distinkcijom aksiomatske i primijenjene geometrije bila prepoznata kao teorijsko-saznajni temat, ali i da je njihovo analitičko razdvajanje moglo imati samo nebitnu, sporednu, elaborantsku ulogu koja nije mogla oslikavati bitne oznake i namjere Kantove misli. Kazano logički, svoju potpunu, izobraženu definiciju, geometrija je mogla iskazati tek ukoliko u obzir uzmemo prirodu i granice njenog suodnosa sa konkretnim sadržajima neposredno datoga iskustva.[165]

Navedene kvalifikacije Kantove misli temeljnije ćemo odrediti na budućim stranicama našeg ispitivanja. Za sada je samo bitno da na umu zadržimo činjenicu da između savremenih pristupa geometriji[166] i Kantovog pristupa postoji kvalitativna razlika, ali i da navedena razlika ne mora nužno značiti i egzekutivnu

[164] Up. *ibid*., 231.

[165] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 316.

[166] Ovdje je riječ o pitanju da li, kako i u kolikoj mjeri jedan autonoman deduktivni sistem uopšte može odgovarati iskustvenoj stvarnosti. U tom kontekstu valjalo bi se obratiti i stavovima Stivena Barkera koji, na Ajnštajnovom tragu, tvrdi da euklidovske i neeuklidovske sisteme ne bi trebalo razumjeti kao kvalitativno/ontološki različite nego kao takve čija je razlika samo kvantitativna, tj. analogna razlici npr. dvaju mjernih temperaturnih sistema – Farenhajtovog i Celzijusovog. Up. Stephen Barker, "Kant's view of geometry: A partial defense", u: *Kant's philosophy of mathematics: Modern essays* (Dordrecht: Kluwer academic publishers, 1992), 235–237.

slabost Kantovog sistema. Razrješenju navedenih nedoumica pristupićemo tako što ćemo se obratiti detekciji unutrašnjih logičkih nedorečenosti za koje mislimo da smo ih zatekli unutar Kantovog konstruktivističkog određenja prirode geometrije i granica njene upotrebe. [167]

[167] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 316.

11. Problem preciznosti

Do sada izneseni stavovi uveliko upućuju na to da ćemo zauzeti i forsirati teorijsko-saznajno polazište koje se u kontekstu aporetike uslova mogućnosti, prirode i granica konstruktivnih geometrijskih principa i zakonitosti nalazi u gotovo otvorenom nesaglasju i sa duhom i sa slovom Kantove prve *Kritike*.... Bliže, pokušaćemo pokazati da je jedna od temeljnih postavki Kantovog transcendentalizma – otkriće da su čiste apriorne forme čulnosti zajednički uslov mogućnosti i predmeta iskustva i njihovih iskustvenih veza i geometrijskih zakonitosti i principa – postavka koja nije ni neupitna ni samorazumljiva onda kada pokušamo da je upotrijebimo kao dokaz da upotreba geometrije u oblastima iskustva posjeduje odlike apsolutne mjerne izvjesnosti i/ili preciznosti. Navedenu, centralnu aporiju, mogli bismo iskazati i na sljedeći način: čak i ako bismo preliminarno i bez mnogo promišljanja prihvatili transcendentalno polazište koje problem **opštenužnog suodnosa** geometrije i iskustva pokušava da razriješi tako što se poziva na njihov zajednički, opštenužni korijen (prostor i vrijeme), to još nikako ne znači i da smo time jasno i razgovjetno razriješili problem njihovog mjerno **preciznog suodnosa**. Opštenužna primjena geometrije u oblasti iskustva još uvijek ne znači ni da smo time demonstrirali stav da su iskustvene prostorno-vremenske veličine i mjere potpuno precizne ni da istim tim iskustvenim veličinama i mjerama odgovaraju veličine i mjere koje zatičemo u apodiktičkom području geometrijskih zakonitosti i principa.[168]

[168] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 317; Specifičan pristup razumijevanju problema precizne primjene geometrijskih principa unutar čulnog iskustva možemo pronaći u:

Prvi od nekoliko mogućih pristupa koje možemo upotrijebiti kako bismo razriješili prethodno navedene teorijsko-saznajne aporije ilustrativne je prirode i ujedno je i jedan od najjednostavnijih. Samorazumljiva, zdravorazumska činjenica da prilikom opažanja svakodnevnih stanja, veza i suodnosa neposredno datih sadržaja iskustva ne nailazimo na sadržaje kojima a priori možemo pripisati odliku mjerne preciznosti koja je specifična za geometrijske zakonitosti i principe, otvara mnoštvo poprilično ozbiljnih pitanja. Navedena činjenica bitna je zbog sljedećeg: čak i ako bismo mogli prihvatiti Kantove stavove da je konstruktivni, transcendentalni uslov mogućnosti datosti (aprehenzije) neposredno datih predmeta iskustva i geometrije isti, tj. da korijeni u njihovoj apriornoj, prostorno-vremenskoj sintezi, ono što ostaje problematično i upitno proizilazi iz toga što rezultati jedne i druge sinteze nemaju istu mjernu vrijednost. Naime, nasuprot geometrijskim zakonitostima i principima, pojedinačni iskustveni predmeti nemaju odliku apodiktičke mjerne preciznosti. Zajednički, transcendentalni, opštenužni saznajni principi proizvode i elemente koji nemaju identične mjerne osobine i elemente koji su u potpunosti precizni?[169] Navedena razlika zatečena unutar rezultata čiste prostorno-vremenske sinteze indikativna je i/ili upućuje na potrebu za dodatnom i dostatnom analizom navedene mjerne disparatnosti?

Vratićemo se na trenutak Kantu:

> „Sinteza mnogih prostora i mnogih vremena kao bitnih formi svega opažanja čini mogućom u isto vreme aprehenziju pojave, to jest svako spoljašnje iskustvo, pa, prema tome, i sve saznanje predmeta u spoljašnjem iskustvu, te ono što matematika u čistoj upotrebi dokazuje o onoj sintezi prostora i vremena, to važi nužno i za spoljašnje iskustvo.“[170]

S obzirom na prethodno navedenu disparatnost koju zatičemo u rezultatima čiste, transcendentalne, prostorno-vremenske sinteze, čini se da Kantu s punim pravom možemo postaviti pitanje o osnovama za tvrdnju da sve što vrijedi za

---

Up. Philip Kitcher, "Kant and the foundations of mathematics", u: *Kant's philosophy of mathematics: Modern essays* (Dordrecht: Kluwer academic publishers, 1992), 109–131.

[169] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 317–318.

[170] Kant, *Kritika čistog uma*, 171–172.

čiste, prostorno-vremenske, matematičke konstrukte nužno mora da vrijedi i za konstrukte koje zatičemo u spoljašnjem iskustvu. Šta je to što Kant podrazumijeva pod predikatom *nužno (važenje za spoljašnje iskustvo)*? Ukoliko u *spoljašnjem iskustvu* ne nailazimo na mjernu preciznost koju intuitivno i neupitno pretpostavljamo za *matematičke principe u njihovoj čistoj,* aksiomatskoj *upotrebi,* na osnovu čega onda Kant gradi analogiju između čiste i iskustvene upotrebe? Svi do sada navedeni Kantovi stavovi vezani za aporetiku opštenužne, objektivne primjene matematike prostornosti/geometrije unutar spoljašnjeg iskustva neupitno ukazuju na prethodno pomenutu, neubjedljivu, cirkularnu argumentaciju. Naime, već smo kazali da se opštenužna vrijednost čiste geometrijske sinteze u oblasti spoljašnjeg iskustva dokazuje njihovim prethodećim, zajedničkim, korijenom – čistom prostorno-vremenskom sintezom. Opštenužna primjena geometrije u oblasti spoljašnjeg iskustva i opštenužna analogija iskustva sa geometrijskim zakonitostima i principima pokušava da se demonstrira tako što se i jedan i drugi fenomen ispostavljaju kao rezultat istih, konstruktivnih, saznajnih, moći. Ali, ako rezultati prethodeće prostorno-vremenske sinteze unutar čiste i iskustvene upotrebe nisu mjerno identični, onda pozivanju na zajednički korijen, u najboljem slučaju nedostaje bar jedan korak u argumentaciji i/ili onda je u pitanju ili otvorena greška ili ishitren c*irculus in demonstrando*.

Problem bismo mogli iskazati i na drugačiji način: ukoliko Kantova tvrdnja da o*no što matematika u svojoj čistoj upotrebi dokazuje o prostorno-vremenskoj sintezi nužno mora da važi i za spoljašnje iskustvo* implicira i mjerno preciznu analogiju matematike i iskustva, tj. ukoliko pod predikatom *nužno* podrazumijeva i mjernu preciznost, onda evidentna mjerna disparatnost matematičkih i iskustvenih konstrukata, u najboljem slučaju po Kanta, upućuje na potrebu za jasnijim definisanjem i razdvajanjem fenomena opštenužnosti i preciznosti? Naime, mjerna disparatnost matematike i iskustva, između ostalog pokazuje da ukoliko su čiste matematičke sinteze u oblasti spoljašnjeg iskustva zaista opštenužne, onda navedena opštenužnost ne može biti demonstrirana iskustvenom mjernom nepreciznošću? Ukoliko bismo u kontekstu *čiste matematičke upotrebe* preciznost i mogli razumjeti kao bitnu, analitičku odliku pojma opštenužnosti, mjerna nepreciznost objektivno date predmetnosti pokazuje da to ne može biti i (neupitna, analitička) odlika *spoljašnjeg iskustva* i da, istim,

fenomen preciznosti ne možemo upotrijebiti kao element za demostraciju opštenužne analogije (precizne) matematike i (nepreciznog) iskustva? Ukoliko bismo matematiku prostornosti/geometriju razumjeli kao zatvoren, aksiomatski sistem, onda bismo bez problema mogli završiti u tautologiji i tvrditi da je opštenužnost njenih zakonitosti i principa saodređena njihovom preciznošću, a njihova preciznost – opštenužnošću, zato što su i opštenužnost i preciznost nezaobilazni, analitički, intuitivno dati dio njihove definicije. U slučaju konstrukata spoljašnjeg iskustva, fenomen preciznosti ne možemo sagledati kao inuitivnu, neposredno datu analitičku odliku.

Ono što sa velikom sigurnošću možemo kazati jeste da je potreba za distinkcijom fenomena opštenužnosti iskustvenih datosti i njihovih suodnosa i fenomena njihove mjerne preciznosti, ostala nedovoljno kritički sagledana u kontekstu Kantove transcendentalne filozofije. U svrhu klarifikacije upravo navedene tvrdnje, valjalo bi se još jednom obratiti našem razlikovanju pozitivnih i negativnih aspekata apriornog karaktera prostora i vremena. Naime, negativni aspekt; aspekt koji pokazuje da je jedna od odlika našeg konačnog saznanja i ta da ne možemo zamisliti predmet koji nije prostoran ili vremenit, pokazuje da je opštenužnost prostorno-vremenskih stanja i relacija nešto što je nemoguće dovesti u pitanje. Naprosto, neposredan i neupitan dokaz opštenužnog karaktera prostora i vremena i/ili intuitivan dokaz o tome da je riječ o čistim, apriornim, formama čulnosti upravo i proizilazi iz pomenutog negativnog aspekta, tj. činjenice da su prostor i vrijeme neizbježni saznajni elementi konačnog, ljudskog, saznanja. Opštenužni/apriorni karakter prostora i vremena neposredno je dokazan nemogućnošću da zamislimo predmete i iskustvene veze koji nisu prostorni i vremeniti.

Ostavićemo po strani pomenutu činjenicu da ovu, bitnu, intuitivnu oznaku negativnog aspekta apriornog karaktera prostora i vremena nije moguće iznaći unutar konstruktivnog, pozitivnog pristupa. Naime, stav da su prostor i vrijeme čiste, apriorne forme čulnosti koje služe svrsi da od neposredno datog, haotičnog, čulnog sadržaja konstruišu uređeno iskustvo i predmete iskustva nije intuitivno dokaziv. Dakle, ono što u kontekstu potrebe za distinkcijom fenomena opštenužnosti iskustvenih datosti i njihovih suodnosa i fenomena njihove mjerne preciznosti treba naglasiti jeste da u pitanje ne dovodimo stav

da su prostorne i vremenske relacije opštenužne. To je, kazaćemo, neupitna i, vrlo vjerovatno, konstitutivna, odlika našeg konačnog saznanja koja je po svemu sudeći intuitivno dokazana prijepomenutim, negativnim, aspektom. Problem koji dovodimo u pitanje proizilazi iz činjenica da su se opštenužnost i preciznost saznanja, u kontekstu Kantove transcendentalne filozofije, sagledavali kao konvergentni fenomeni koji, prilikom promišljanja njihovog suodnosa, završavaju u već pomenutim, aporetičnim kružnim dokazivanjima apodiktičke primjene matematike na temelju opštenužnosti prostora i vremena i opštenužnosti prostora i vremena na osnovu mjerno apodiktičke primjene matematike. Činjenica da iskustvene prostorno-vremenske relacije nisu precizne, tj. činjenica da za razliku od matematičkih zakonitosti i principa, preciznost nije analitička, intuitivna, bitna logička odlika iskustvenih mjera i veličina, između ostalog upućuje i na to da bi konsekventan ostanak pri poziciji precizne primjene matematike u oblasti iskustva u konačnici doveo u pitanje i samu opštenužnost prostorno-vremenskih stanja i procesa. Ukratko, priroda suodnosa fenomena opštenužnosti i preciznosti prostorno-vremenskih relacija unutar zatvorenih, aksiomatskih, matematičkih sistema i priroda navedenog suodnosa u domenu iskustva – nije identična. Navedena razlika nije kritčki sagledana unutar Kantovog transcendentalnog sistema.[171]

Problem, ponovićemo, proizilazi iz toga što se jedna od temeljnih postavki Kantovog konstruktivističkog pristupa geometriji ogledala u tome što se opštenužnost i preciznost njenih zakonitosti i principa samorazumljivo i bez razlike prihvatala kao njihova intuitivno data odlika. Bilo da je riječ o ilustraciji/konstrukciji geometrijskih likova i tijela u oblasti čistog opažanja, bilo o njihovoj ilustraciji/konstrukciji *in concreto*, na školskoj tabli, pijesku ili ekranu, navedena konstrukcija se u oba slučaja razumijevala kao opštenužna, precizna i a priori saglediva.[172] Ukoliko bismo na trenutak zaboravili na Hjumove radikalne skeptičke nalaze s početka *Rasprave o ljudskoj prirodi*, u kojima se u pitanje dovodi opštenužnost i preciznost geometrijskih zakonitosti i principa čak i unutar njihove samoreferentne, čiste, aksiomatske i logičke ravni, teškoća koja unutar Kantovih konstruktivističkih pristupa ostaje teško rješiva, kazali smo, ogleda se naprosto

[171] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 319.

[172] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 525–530.

u tome što nam iskustvo ne nudi primjere a priori date preciznosti iskustvenih mjera i veličina. Dakle, navedena teškoća ne ogleda se samo u tome što unutar iskustvene primjene geometrije nailazimo na izuzetke od pravila; izuzetke koji bi bili dovoljni da u pitanje dovedu logičku/apodiktičku izvjesnost aksiomatske geometrije; nego upravo u tome što se nepreciznost prilikom iskustvene primjene geometrije iskazuje kao pravilo. Štaviše, bilo da unutar neposredno datih čulnih iskustava, ili konkretnih geometrijskih konstrukcija izvedenih unutar iskustva, možemo iznaći pojedinačne primjere/ekscese u kojima intuitivno/a priori nailazimo na mjernu preciznost svojstvenu zatvorenim, idealnim, aksiomatskim sistemima, bilo da navedenu mjernu preciznost možemo naknadno, a ne intuitivno, putem mjerenja iznaći unutar iskustva, navedeni izuzeci od pravila i dalje nam ne daju za pravo da zatečene ili zadobijene primjere idealne mjerne preciznosti ispostavimo kao pravilo koje sa apsolutnom izvjesnošću može da vrijedi za sve zatečene i buduće predmete mogućeg iskustva i njihove zatečene i buduće uzajamne veze.[173]

Opštenužnu i preciznu prirodu geometrijskih zakonitosti i principa, koja posjeduje odliku neupitne intuitivne/analitičke izvjesnosti utemeljene u prethodno postuliranom, transcendentalnom, idealitetu čistih formi čulnosti, nije moguće braniti prilikom njihove primjene unutar iskustva u kojemu intuitivno ne zatičemo predmete koji posjeduju precizne mjere. Jedan takav pokušaj zadržao bi gotovo sve teorijsko-saznajne probleme koje smo zaticali u racionalističkim i empirističkim, filozofskim sistemima; sistemima nasuprot kojih je transcendentalna koncepcija upravo i pokušala graditi svoje specifičnosti. Kantovu nedosljednost mogli bismo iskazati i na sljedeći način: u jednakoj mjeri u kojoj princip identiteta ili pojam supstancije nisu mogli imati esencijalističku ontološku osnovu, nego su se samo mogli iskazati kao transcendentalne vremenske sheme neophodne za prethodno utemeljenje starih, naizgled samorazumljivih filozofskih principa; principa koji su se manje-više neizmijenjeni zadržali i u novovjekovnom racionalizmu i empirizmu; u jednakoj mjeri, dakle, nismo

[173] U kontekstu narečenog problema valjalo bi obratiti pažnju i na stavove Artura Melnika. Melnik, naime, tvrdi da čak i ako bismo na lokalnom nivou uspjeli demonstrirati da neki iskustveno dati trokut posjeduje idealne euklidovske mjere to još nikako ne znači i da smo time uspjeli demonstrirati da se geometrija može verifikovati a priori, tj. da lokalni nalazi posjeduju univerzalnu vrijednost. Up. Arthur Melnick, "The geometry of a form of intuition", u: *Kant's philosophy of mathematics: Modern essays*, (Dordrecht: Kluwer academic publishers, 1992), 254.

mogli tvrditi ni da mjerno različitim predmetima i suodnosima unutar iskustva mogu odgovarati idealni geometrijski likovi i tijela. Naime, i jedan i drugi stav posjeduju identične teorijsko-saznajne nedostatke i nedorečenosti. Stav da mjerno različitim sadržajima neposredno datoga iskustva sa potpunom izvjesnošću mogu odgovarati opštenužne i precizne geometrijske datosti može imati samo relativnu, pretpostavljenu, opštenužnost i preciznost. Dakle, takvu koja posjeduje iste probleme i manjkavosti koje smo zaticali prilikom pokušaja da se apodiktičnost našega saznanja iskaže uz pomoć empirističkih induktivnih generalizacija, ili racionalističkog pokušaja iznalaženja neupitne analogije urođenih idealnih razumskih principa i njihovih iskustvenih analogona. Osobenost intuitivno sagledive opštenužnosti i preciznosti, karakteristična za zatvoreni, aksiomatski pristup geometriji, nespojiva je sa intuitivno zatečenom mjernom divergentnošću iskustva i predmeta iskustva?

Probleme vezane za pitanja porijekla, prirode i iskustvene upotrebne vrijednosti čistih formi čulnosti i na njima zasnovane geometrije pomenućemo i u nastavku našeg propitivanja. Za sada treba da zadržimo na umu jednu gotovo trivijalnu činjenicu. Najveći dio saznajnoga sadržaja na koji nailazimo u području neposredno datoga iskustva sastoji se od samosvojnih i mjerno raznolikih prostorno-vremenskih datosti i relacija. Ono što treba naglasiti jeste da su i dalje u pitanju fenomenalne prostorno-vremenske veličine i datosti, tj. takvi sadržaji iskustva koji su djelo apriorne, konstruktivne sinteze izvršene uz pomoć čistih formi čulnosti, razumskih kategorija i saznajnih moći – transcendentalne apercepcije i transcendentalne uobrazilje. To je dio Kantove filozofije za koji priznajemo da ga je izuzetno teško dovesti u pitanje. Ali, iako je riječ o pojavnim sadržajima iskustva koji uslove svoje mogućnosti iznalaze u opštenužnim, transcendentalnim formama i moćima saznanja, ostaje neosporna činjenica da i takvim, konstruisanim, pojavnim proizvodima navedene opštenužne sinteze ne možemo pripisati odliku apodiktičke mjerne preciznosti. Pojavne predmete mogućeg iskustva zaista zatičemo kao prostorne i vremenite; prostor i vrijeme su neposredna/intuitivna i/ili opštenužna odlika pojavnih iskustvenih sadržaja, ali sadržaja u kojima intuitivno/neposredno ne zatičemo precizne veličine i mjere. Sve ovo navodimo stoga što je jedno od temeljnih polazišta Kantovog transcendentalizma – polazište koje je neophodno za jasno razdvajanje Kantove misli

od dotadašnjih racionalističkih i empirističkih nalaza i stremljenja – ono koje insistira na strogom razlikovanju fenomenalne stvarstvenosti i stvarstvenosti po-sebi. Teškoća je sadržana u tome što Kantovo upućivanje na stav da naše saznanje nema posla sa stvarima po-sebi nego sa pojavnim konstruktima niti dotiče niti obuhvata implikacije koje proizilaze iz problema mjerne preciznosti. Potreba za razlikom opštenužnosti i preciznosti saznanja nije dovedena u pitanje Kantovim temeljnim teorijsko-saznajnim polazištem. Istim, činjenica mjerne nepreciznosti na specifičan i zaoštren način dovodi u pitanje isključivost Kantovog stava da stvar po-sebi ostaje u potpunosti nesaznatljiva. Mogli bismo se, drugim riječima, zapitati: ne upućuje li mjerna nepreciznost na jedan neposredniji doticaj sa noumenalnim od onoga na koji nas je upućivao Kant?

12. Iskustvena priroda preciznosti

Kako je to već u velikoj mjeri i jasno, pažnju ćemo fokusirati na činjenicu koja upućuje na to da ni kritike Kantovih teorijsko-saznajnih polazišta i rezultata koje zatičemo u oblastima savremenih prirodnih nauka, ni naš pokušaj da ukažemo na potrebu za jasnim razdvajanjem opštenužne i precizne primjene geometrijskih zakonitosti i principa u oblastima neposredno datih iskustvenih sadržaja – nisu bez osnova. Naime, da bismo razriješili teškoće na koje nailazimo prilikom pokušaja jasnog definisanja granica, saznajne vrijednosti i prirode mjerne preciznosti geometrije prilikom njene iskustvene primjene, teorijsko-saznajna pitanja i implikacije vezane za razliku po-sebna/fenomenalna stvarnost postaju pitanja drugoga reda zato što će i rezultati geometrijske konstrukcije unutar iskustva i rezultati naknadnog mjerenja iskustvenih sadržaja ostati isti, bez obzira na navedeno razlikovanje vezano za prirodu iskustvenog sadržaja. Ukoliko je tačna naša tvrdnja da mjerna analogija idealnih, preciznih, geometrijskih likova i tijela i njihovih iskustvenih konstrukata nije ni intuitivno opažljiva ni a priori data, tj. ukoliko je tačno da rezultati navedene mjerne analogije mogu da se dobiju samo naknadnim, aposteriornim, poređenjima pretpostavljenih, idealnih mjera i njihovih mjerno relativnih, iskustvenih analogona, onda se zaista čini da bez mnogo promišljanja možemo ustvrditi da je transcendentalno razlikovanje na fenomenalnu i po-sebnu stvarnost nebitno prilikom iznalaženja navedene analogije? Bilo da su sadržaji iskustva sadržaji po-sebi bilo da su u pitanju transcendentalni, pojavni, konstrukti, ostaje neupitna činjenica da je i u jednom i u drugom slučaju riječ o iskustvenim sadržajima

koje neposredno ne zatičemo kao mjerno precizne?[174]

Prethodno smo kazali da kriticističko razdvajanje fenomenalne stvarstvenosti i stvarstvenosti po-sebi ne aficira ni potrebu za razlikovanjem opštenužnosti i preciznosti saznajnih konstrukata ni implikacije navedenog razlikovanja. Razlog za to je jednostavan: nepreciznost je neposredno zatečena odlika i jednog i drugog vida stvarstvenosti. Pitanje koje, ipak, ostaje otvoreno jeste da li možemo kazati da ista saznajna korelacija vrijedi i u suprotnom pravcu, tj. da li insistiranje na matematički nepreciznoj prirodi iskustvenih saznajnih konstrukata aficira potrebu za razdvajanjem fenomenalne stvarstvenosti i stvarstvenosti po-sebi i implikacije navedenog razdvajanja?

Izrečeno pitanje ne bi trebalo razumjeti kao nebitnu ili bespotrebnu teorijsko-saznajnu spekulaciju. Ponovimo, pored svih razlika u polazištima i rezultatima racionalističkih i empirističkih teorijsko-saznajnih postavki, težište Kantovih propitivanja i iz njih izvedene kritike postavljalo se na to što je ostajala zajednička odlika i jednog i drugog filozofskog učenja. Novovjekovni racionalizam i empirizam, uz sve doktrinarne specifičnosti, dijele dualistički stav da naše saznanje doseže do stvarnosti koja je nezavisna od naših saznajnih moći – do autonomne, po-sebne stvarnosti. Bilo da pođemo iz pozicije koja uslove mogućnosti saznanja vezuje za samoreferentne, opštenužne, urođene ideje, bilo iz pozicije koju vezujemo za Lokov psihologizam i naturalizam; Berklijev solipsizam ili, u konačnici – Hjumov radikalni skepticizam, sva navedena filozofska lica i naličja ostaju u okolištima dualističkih teorijsko-saznajnih aporija i/ili subjekt-objekt relacije koja pretpostavlja po-sebnu, supstancijalističku prirodu predmeta mogućeg saznanja i iskustva.[175] Empirizam se ispostavlja kao saznajna pozicija koja psihološko važenje sudova pokušava da ispostavi kao objektivno.[176] Ukoliko pretpostavimo da je jedno od temeljnih pitanja na koje teorija saznanja treba da ponudi jasan odgovor pitanje o porijeklu, prirodi i dometima objektivnog, opštenužnog saznanja, onda bi odgovor na navedeno pitanje, upućuje Kant, bilo besmisleno tražiti ukoliko i dalje ostajemo pri poziciji da naše

[174] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 319.

[175] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 559–560.

[176] Up. Dermot Moran, "Husserl and the crisis of the European sciences", U: *The proper ambition of science* (London–New York: Routledge, 2000), 131.

saznanje ima posla sa stvarnošću kakva je ona po-sebi. Opštenužni/apriorni/objektivni sintetički sudovi koje, u vidu uslova mogućnosti, zatičemo i u varljivim područjima svakodnevnog iskustva i u područjima fizike, metafizike i matematike, ostali bi nedokazivi ukoliko bismo i dalje insistirali na dualističkim postavkama novovjekovnog racionalizma i empirizma.[177]

Kriticističko definisanje i odvajanje pojavne stvarnosti i stvarnosti po-sebi nužan je i očekivan rezultat Kantovih propitivanja fokusiranih ka aporetici opštenužne, apriorne, prirode principa i moći našega saznanja. Koliko su Kantovi nalazi bitni i u kolikoj mjeri je riječ o stavovima koje ne možemo samo ograničiti u stroge, samodovoljne i hermetične, teorijsko-saznajne spekulacije, vidljivo je i u tome što su se unutar vrlo bitnih, savremenih, naučnih pravaca u prirodnim naukama, Kantovi teorijsko-saznajni principi razumijevali kao takvi da ih je nemoguće u potpunosti prevazići ili odbaciti.[178] Čak i ako se ne bismo mogli složiti sa Kantovim osnovnim postavkama, namjerama i implikacijama proisteklim iz razdvajanja fenomenalne stvarstvenosti i stvarstvenosti po-sebi, ostaje neupitna činjenica da su one postale neizbježan dio filozofskog i naučnog vokabulara. Naučne i teorijsko-saznajne turbulencije na koje nailazimo prilikom pokušaja da damo koliko-toliko jasan odgovor na pitanje minimalnih/temeljnih uslova mogućnosti suodnosa apodiktičkih, univerzalnih, saznajnih mehanizama i neposredno zatečenog sadržaja iskustva nepovratno su aficirane Kantovim stavovima.[179]

Nasuprot iskazanim pristupima razumijevanju Kantove misli, mi smo zauzeli poziciju koja tvrdi da teorijsko-saznajna aporetika fokusirana na pitanje mjerne preciznosti matematičkih zakonitosti i principa, prilikom njihove iskustvene primjene, nije aficirana razlikovanjem fenomenalne stvastvenosti i stvarstvenosti po-sebi. Štaviše, tvrdili smo da činjenica da navedena Kantova razlika nije bitna postaje vidljiva već na intuitivnom, deskriptivnom, saznajnom polju. Naime, i u slučaju da naše saznanje ima posla sa objektivnim predmetima iskustva nezavisnim od naših saznajnih moći i u slučaju da su navedeni predmeti saznanja

[177] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 320.

[178] Up. Verner Hajzenberg, "Kvantna mehanika i Kantova filozofija", u: *Fizika i metafizika*, (Beograd: NOLIT, 1972), 191. Up. takođe: Werner Heisenberg, *Philosophic problems of nuclear science*, (New York: Fawcett World Library, 1966), 22.

[179] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 320.

samo pojave koje su a priori uslovljene strogo definisanim saznajnim moćima, kao neosporno ostaje to da mi i u jednom i u drugom slučaju neposredno iskušavamo predmete saznanja koji su mjerno raznoliki. Intuitivno zatečena mjerna raznolikost postaje bitna zato što svaka namjera da se izvrši samjeravanje predmeta iskustva koje neposredno/intuitivno zatičemo kao mjerno raznolike, ne može i sama biti intuitivna, samoreferentna i/ili apriorna. Dakle, bez obzira na ontološke i teorijsko-saznajne predrasude, dogme ili nedorečenosti vezane za razliku *feomenalno/po-sebi,* proces mjerenja unutar iskustvenog okolišta koje zatičemo kao mjerno raznoliko, može biti izvršen samo naknadno. Istim, i to je ono što je problematično i bitno, takav, naknadni proces može posjedovati samo aposteriornu, mjerno relativnu saznajnu vrijednost i prirodu?[180]

Problem je sadržan u tome što prilikom pokušaja apodiktičke determinacije mjerne preciznosti predmeta iskustva, koja usljed datih, mjerno raznolikih iskustvenih okolnosti, može imati samo naknadnu, aposteriornu prirodu i rezultate, iznova završavamo u istim teorijsko-saznajnim aporijama koje smo detektovali prilikom kritičkog promišljanja Kantovog pokušaja da transcendentalne forme i moći saznanja jasno razdvoji od novovjekovnih teorijsko-saznajnih koncepcija. Činjenica da mjerna preciznost nije intuitivno data odlika predmeta iskustva, evocira gotovo sve bitne racionalističke i empirističke nedoumice i ambivalencije vezane za pokušaj prihvatljivog i održivog definisanja subjekt–objekt relacije; nedoumice i ambivalencije nasuprot kojih je, ponovimo, Kantov kriticizam pokušao da izgradi sopstveni sistem i lik. Jedna od centralnih nedoumica i ambivalencija koju je problem mjerne preciznosti iskustvenih datosti reanimirao unutar Kantovog transcendentalizma je i ona koju vezujemo za pitanje o relativnoj ili univerzalnoj prirodi saznanja proisteklih na osnovu procesa induktivne generalizacije; pitanje za koje se vjerovalo da je neupitno razriješeno na stranicama transcendentalne analitike Kantove prve *Kritike*… .

Načinićemo kraću digresiju. Tvrdnja od koje Kant ne odustaje u gotovo svima varijacijama sopstvenog sistema je sljedeća: saznanjima koja zadobijamo na temeljima induktivne generalizacije iz neposredno datih, iskustvenih podataka ne možemo pridodati predikat apodiktičkih, izvjesnih saznanja. U ovom slučaju samo može biti riječi o saznajnim podacima kojima možemo pridodati manji

[180] Up. *ibid*., 320.

ili viši, komparativni stepen opštosti njihovog važenja. Iskustvena saznanja, u pogledu svoga sadržaja, ne mogu imati univerzalnu, opštenužnu vrijednost. Bilo da je riječ o najnižim, početnim, slojevima iskustvenih uopštavanja, nalik onima koje nalazimo u ličnim, subjektivnim i neponovljivim sudovima vezanim za slučajne i efemerne doživljaje neposredno zatečene stvarstvenosti – *danas je mnogo toplije nego što je to bilo juče* – bilo o slojevima iskustvenih uopštavanja za koja nekritički pretpostavljamo da su u njima neizostavno sadržani svi pojedinačni slučajevi nekog fenomena – *sva tijela su teška* – ni u jednom ni u drugom slučaju ne može biti riječi o saznanjima koja imaju opštenužnu vrijednost. Kant pokazuje da u oba navedena slučaja može biti riječi samo o stavovima nastalim na osnovu aposteriornih uopštavanja; uopštavanja koja ne mogu imati odliku *prave ili stroge* opštenužnosti na koju nailazimo u oblasti apriornih saznanja. Navedenim stavovima trebalo bi pristupiti sa posebnom opreznošću zato što je riječ o implikacijama Kantovog transcendentalizma koje vrlo često ostaju pogrešno interpretirane ili nedorečene. Na umu treba imati da u prethodno navedenom Kantovom primjeru – u sudu *sva tijela su teška* – predikat težine zdravorazumski/nekritički obično razumijevamo kao bitnu oznaku pojma tijela, tj. kao neupitni dio njegove analitičke definicije. Iako će to za zdravorazumsku refleksiju ostati nepotrebna ili trivijalna distinkcija, Kant će insistirati na stavu da je predikat težine samo još jedan primjer manje-više izvjesnih, ali ne i logički neupitnih, aposteriornih, iskustvenih uopštavanja. Do predikata težina dolazimo na temeljima iskustvenih sinteza koje mogu posjedovati samo manji ili veći stepen saznajne izvjesnosti.[181] Kant, nasuprot, tvrdi da je predikat *prostornosti* taj za koji možemo tvrditi da je bitna, logička, neizostavna oznaka pojma tijelo, tj. da je prostornost dio apriorne, analitičke definicije tijela. Prostornost je ta koja posjeduje *pravu ili strogu, a ne komparativnu,* manju ili veću – opštenužnost.[182] Razlog zbog koje se prisjećamo upravo navedenih, starih, teorijsko-saznajnih aporija Kantove filozofije proizilazi iz toga što u njima iznalazimo primjer i analogiju sa problemima vezanim za prirodu i granice iskustvenih matematičkih generalizacija. Aporetika stepenovanja saznajne vrijednosti aposteriornih

[181] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 39.

[182] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 320–321. Up. takođe: Kant, *Kritika čistog uma*, 40.

uopštavanja i s njom povezan problem iznalaženja (relativnih) iskustvenih i (izvjesnih) logičkih predikata, u velikoj mjeri odgovara aporetici vezanoj za pokušaj demonstracije analogije geometrije i iskustva. Postavlja se pitanje kako u području, u kojemu neposredno zatičemo mjerno neprecizne predmete iskustva, možemo izvesti apriornu, intuitivnu, preciznu konstrukciju i/ili ilustraciju idealnih geometrijskih likova i tijela?

Prethodeći Kantov primjer evociramo i koristimo zbog toga što želimo pokazati da u gotovo istoj mjeri u kojoj predikat težine nije bilo moguće a priori iznaći u logičkom sadržaju pojma tijelo, a priori ne možemo iznaći ni predikat mjerne preciznosti unutar područja saznanja koje se odlikuje neposredno zatečenom mjernom raznolikošću. U oba slučaja bilo bi potrebno izaći izvan bitnih, analitičkih oznaka navedenih pojmova i njihove predikate potražiti aposteriori, unutar iskustva. Problem je sadržan u tome što u slučaju analize porijekla i prirode predikata koje iznalazimo u pojmu tijela nećemo načiniti primjetnu ili bitnu grešku ukoliko težinu razumijemo kao apriornu, a ne aposteriornu odliku. Takva greška ne bi proizvela gotovo ništa ni u logičkom ni u upotrebnom, naučnom ili iskustvenom smislu. Na koncu, prostornost, kao bitna oznaka tijela, i dalje ostaje netaknuta. Sa druge strane, tvrdnja da je predikat mjerne preciznosti proizvod aposteriornih, komparativnih, iskustvenih generalizacija – generalizacija koje ne posjeduju odliku *prave i stroge* opštenužnosti – u pitanje upravo dovodi to što je jedina bitna oznaka geometrijskih principa. Geometrijski principi mogu biti opštenužni jedino ukoliko su precizni. To što ih izdvaja iz područja iskustvenih relativnosti sadržano je u njihovoj mjernoj preciznosti.[183]

Prisjetićemo se još jednom Kantovih promišljanja vezanih za razlikovanje analitičkih i sintetičkih sudova a priori.

Da bi izvođenja analitičkih sudova vezanih za sadržaj nekog pojma uopšte i bilo moguće, narečeni sadržaj prethodno je bilo potrebno učiniti logički konzistentnim i/ili identičnim. Temeljno logičko uspostavljanje konzistentnog sadržaja – uspostavljanje onoga što se unutar formalne logike naziva bitnim oznakama sadržaja pojma – nije se moglo izvršiti na osnovama aposteriorne, iskustvene sinteze nego samo na osnovu (transcendentalne) sinteze a priori.[184] Aposteriorna

[183] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 321.

[184] Up. Kasirer, *Problem saznanja u filozofiji i nauci novijeg doba 2*, 467.

sinteza sadržaja ne može obezbijediti sadržaj potreban za neupitan, logički izvjestan/aprioran, analitički sud. Problem je sadržan u tome što nam konkretni iskustveni rezultati i aposteriornih i apriornih sinteza iskustvenog sadržaja – svi nastali fenomeni iskustvene stvarnosti – ne nude neposredno date i sagledive, potpuno precizne prostorne i vremenske oblike i veličine. Zatečena mjerna raznolikost konstituisanih iskustvenih datosti ne može biti usaglašena sa pokušajem da se oznaka mjerne preciznosti ispostavi kao bitna oznaka, tj. kao analitička, neposredno deduktivno izvodiva, odlika zatečenih iskustvenih fenomena i njihovih suodnosa. Dakle, nasuprot svim kriticističkim zahtjevima i očekivanjima, nikakva analiza pojma *opštenužnost* nije nas mogla dovesti do konkluzije da je bitna, logička oznaka narečenog pojma – *mjerna preciznost*. Činjenica da se svi predmeti i sve relacije fenomenalnog iskustva nužno moraju sagledavati u vidu prostornih i vremenskih datosti, zato što su prostor i vrijeme transcendentalni uslovi mogućnosti njihove konstitucije – otuda analitička opštenužnost prostora i vremena – ne može biti dovoljna kako bismo na njenim temeljima izveli analitički intuitivnu i neupitnu oznaku mjerne preciznosti.

Ni sudovi o mjernoj preciznosti, ni konkretna primjena i/ili konstrukcija geometrijskih zakonitosti i principa u okolištima fenomenalnog iskustva, u kojima neposredno zatičemo mjerno raznolike datosti – ne mogu biti apodiktički izvjesni. Paradoksalno je zahtijevati da na osnovu stvarstvenosti, koju intuitivno zatičemo kao mjerno nepreciznu, a priori izvodimo stavove koji su mjerno precizni, tj. takve koji su u direktnoj nesaglasnosti sa neposredno zatečenim iskustvenim sadržajima.

Za razliku od Kantovih stavova i namjera, zauzimamo poziciju da ni mogućnost precizne ilustracije geometrijskih likova i tijela unutar fenomenalne stvarstvenosti ni na njoj utemeljeno iznalaženje i izvođenje apodiktički izvjesnih geometrijskih zakonitosti i principa, ne može posjedovati odliku analitičke izvjesnosti. Tu može biti riječi samo o aposteriornim zakonitostima i principima čija je relativna mjerna vrijednost rezultat relativnih, naknadnih posmatranja, mjerenja, upoređivanja, deskripcija ili eksperimenata. I u slučaju strogo uređenih i planiranih, metodski fokusiranih, naučnih izvođenja i rezultata i u slučajevima svakodnevnih, iskustvenih praksi, stavovi i nalazi koji tvrde preciznost predmeta iskustva, ili preciznost primjene geometrije unutar iskustva, ne mogu proisticati

iz apriorne, opštenužne sinteze, nego iz ishitreno izvedene, nepotvrđene sinteze aposteriori.[185]

Načinićemo jedan rezime.

Ono što ostaje nedorečeno i aporetično unutar Kantovih teorijsko-saznajnih postavki proizilazi iz toga što u području fenomenalne stvarstvenosti, uslovljene apriornim formama i moćima saznanja, nalazimo da odlika opštenužnosti navedenih formi i moći i odlika mjerne preciznosti predmeta našeg iskustva i saznanja nisu ni neposredno uslovljeni ni neposredno izvodivi jedni iz drugih. Pojavni rezultati opštenužnih, transcendentalnih sinteza koje zatičemo u svakodnevnom iskustvu nemaju osobine mjerne preciznosti. Opštenužni uslovi mogućnosti iskustva i predmeta iskustva ne proizvode mjerno precizne predmete iskustva. Sve navedeno, u gotovo zdravorazumskom maniru, upućuje na to da suodnos između opštenužnosti našega saznanja i mjerne preciznosti, onakav kakav je iskazan na stranicama Kantove prve *Kritike*…, nije ni samorazumljiv ni neupitan ni bespotreban teorijsko-saznajni temat. Suodnos opštenužnosti i preciznosti nije intuitivno saglediv, nego je još uvijek otvorena i neriješena filozofska i naučna aporija.[186]

[185] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 322.

[186] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 322.

13. Geometrijski i filozofski pojmovi

Prelazimo na završna razmatranja. Na posljednjim stranicama prve *Kritike…*, unutar jednog od pet poglavlja *Transcendentalne teorije o metodu* naslovljenim *Disciplina čistog uma,* Kant će pokušati iskazati to što su specifične razlike matematičkih i filozofskih pojmova. Matematički pojmovi će tu biti označeni kao bitno konstruktivni, pri čemu se pod konstrukcijom podrazumijevala mogućnost da se općenužni, apodiktički pojmovni sadržaj matematičkih koncepata i tijela ilustruje/predstavi u oblastima konkretnog, neposredno zatečenog čulnog sadržaja iskustva.[187]

> *"Filozofsko* saznanje je *saznanje uma na osnovu pojmova,* matematičko saznanje je saznanje na osnovu *konstrukcije* pojmova. *Konstruisati* pak jedan pojam znači: predstaviti a priori onaj opažaj koji mu odgovara. Prema tome, za konstrukciju nekoga pojma potreban je jedan *neempirički* opažaj koji je zbog toga kao opažaj jedan *pojedinačan* objekat, ali koji pri svemu tome kao konstrukcija jednoga pojma (jedne opšte predstave) ipak mora da izrazi u predstavi opštost za sve moguće opažaje koji potpadaju pod isti pojam."[188]

U osnovi, mogli bismo kazati da je ovdje riječ o specifičnom Kantovom pokušaju demonstracije mogućnosti, prirode i granica filozofske aporije koju smo pominjali na samim počecima našeg propitivanja; demonstraciji mogućnosti prirode i granica suodnosa opšteg (idealnog) i pojedinačnog (kontingentnog),

[187] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 525. Up. takođe: Immanuel Kant, "Metaphysical foundations of natural science", u: *Theoretical philosophy after 1871*, (Cambridge: Cambridge U.P., 2002), 185.

[188] Kant, *Kritika čistog uma*, 525.

tj. o teorijsko-saznajnoj demonstraciji uslova mogućnosti njihovog doticaja. Ukoliko bismo se, ilustracije radi, ograničili samo na geometriju, konstrukciju bismo mogli razumjeti kao proces u kojemu se geometrijski pojmovi i principi, koji su po svojoj prirodi idealni, univerzalni i/ili opštenužni, uz pomoć čistih formi i moći saznanja, slikovno predstavljaju u onome što je po svojoj prirodi pojedinačno i efemerno – u oblasti nekog od konkretnih, zatečenih čulnih sadržaja iskustva. Geometrijska konstrukcija se odlikuje time što se unutar produktivnog/konstruktivnog akta saznanja ono što je po svojoj prirodi opšte zamišlja i iskazuje u onome što je po svojoj prirodi pojedinačno, bilo da je riječ o pojedinačnom neempirijskom opažaju (npr. zamišljenoj predstavi trougla) bilo da je riječ o njegovoj konkretnoj empirijskoj manifestaciji na glinenoj ploči, papiru, ekranu, ili nekom drugom konkretnom medijumu.[189] Dakle, i u jednom i u drugom slučaju; i u obliku čistog opažaja i u obliku realne, iskustvene predstave ili tvorevine, idealni, opštenužni pojmovni sadržaj pokušava se iskazati u vidu konkretne, pojedinačne, čulne predstave.[190]

Kant nastoji da nam pokaže da nasuprot iskustvenog, naučnog i filozofskog saznanja, čiji su uslovi mogućnosti iskazani unutar shematizma čistih pojmova razuma, konstruktivno, geometrijsko saznanje svoju prirodu i svoj sadržaj duguje jednom posebnom vidu shematizma – shematizmu čistih formi čulnosti.[191] To što geometrijsku konstrukciju izvedenu po shematizmu čistih formi čulnosti razlikuje od shematizma čistih pojmova razuma i njegovih rezultata: pojmova, principa i konstrukata karakterističnih za iskustvo, nauku i filozofiju, proizilazi iz specifične prirode sadržaja geometrijskih konstrukata.[192] Razloge koji dovode do toga da u rezultatima geometrijske konstrukcije možemo uvidjeti jedinstvo opšteg i pojedinačnog trebalo bi potražiti u činjenici da geometrijski konstrukti nisu proizvod iskustvenih sažimanja, ili deduktivnih iznalaženja

[189] Up. Hoke Robinson; Dan Larkin, "Kant, Euclid and the formal intuition of space", u: *Kant on intuition: Western and asian perspectives on transcendental idealism*, (New York: Routledge, 2019), 24.

[190] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 430; Up. takođe: Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 322.

[191] Ovdje nije riječ o shematizmu čistih pojmova razuma/kategorija – shematizmu u kojemu uz pomoć transcendentalne uobrazilje kategorije treba iskazati u vidu prostornih i vremenskih funkcija – nego o geometrijskom shematizmu fokusiranom na suodnos transcendentalne uobrazilje i čistih formi čulnosti.

[192] Up. Ernst Cassirer, *Substance and function*, (Chicago: Dover publication,1953), 12.

opštenužnih principa izvedenih na osnovu čulnih, slučajnih i promjenjivih prostornih i vremenskih podataka. Jedinstvo opšteg i pojedinačnog, nastalo na osnovama geometrijskog shematizma, proizvod je čiste, apriorne i opštenužne prostorno-vremenske konstrukcije neopterećene specifičnim i neponovljivim invarijantama karakterističnim za neposredne čulne i iskustvene datosti.

> "Jer zaista, samo se pojam o veličinama može konstruisati, to jest predstaviti a priori u opažaju, dok se kvaliteti mogu izložiti samo i jedino u empiričkom opažaju. (...) Kupast oblik možemo predstaviti u opažanju samo na osnovu pojma, bez ikakve pomoći iskustva; međutim, boja te kupe mora prethodno da bude data u nekom iskustvu."[193]

Mogli bismo to kazati i na ovaj način: sadržaj geometrijske konstrukcije je sadržaj a priori; sadržaj načinjen od čistih formi čulnosti, prostora i vremena, neopterećenih i neograničenih mnoštvom varljivih čulnih podataka. Geometrijski konstrukti su opštenužni, zato što je jedini sadržaj koji je potreban za jedan geometrijski konstrukt već (po svojoj prirodi) opštenužan i/ili aprioran. To što dozvoljava da se opštenužni geometrijski pojmovi mogu ilustrovati i inuitivno sagledati u pojedinačnim, čulnim likovima i tijelima proizilazi iz opštenužne, apriorne prirode njihovog prostorno-vremenskog sadržaja.[194]

S obzirom da se u neposredo datim, čulnim, rezultatima geometrijske konstrukcije; unutar pojedinačne čulne predstave; mogu iskazati opštenužne saznajne vrijednosti, Kant pokušava da nam pokaže da bi takvu vrstu opštenužnog saznanja trebalo jasno razdvojiti od opštenužnosti koju zadobijamo na osnovu iskustvenih, naučnih i filozofskih uopštavanja. Kant, sjetimo se, čiste razumske pojmove/kategorije razumijeva kao jedan od transcendentalnih uslova neophodnih za konstruisanje datosti i svakog pojedinačnog predmeta iskustva i uspostavljanja njihovih naknadnih, iskustvenih veza. Ali, iako su kategorije usljed svoje apriorne prirode – prirode odlikovane samoreferentnošću i/ili nezavisnošću od stvarnosti po-sebi – opštenužne, konkretna, transcendentalna konstrukcija iskustva i predmeta iskustva ostaje restringirana ćudljivošću i efemernošću neposredno datog sadržaja čulnosti. Raznolika i izmjenjiva priroda čulnih podataka rezultira time da su konkretni rezultati prethodeće, transcendentalne,

[193] Kant, *Kritika čistog uma*, 526.

[194] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 323.

sinteze pojedinačni, specifični i neponovljivi predmeti mogućeg iskustva, a ne neposredno uočljive univerzalije nastale konstrukcijom pojma. Iskustveni rezultat shematizma čistih pojmova razuma je slika u kojoj uviđamo ono što je pojedinačno, dok je iskustveni rezultat čiste geometrijske sheme slika u kojoj intuitivno uviđamo i ono što je opšte. Sve ovo navodimo stoga što želimo da pokažemo da suprotno raznolikim i izmjenjivim iskustvenim konstruktima transcendentalne sinteze čulnoga sadržaja; konstruktima koji posjeduju mjerno raznoliki saznajni materijal na osnovu kojeg je moguće izvesti samo naknadnu, manje-više izvjesnu, deskriptivnu i komparativnu, induktivnu generalizaciju/sintezu sadržaja – geometrijski konstrukti posjeduju opštenužne, izvjesne, saznajne uvide prisutne unutar svakog od svojih pojedinačnih iskustvenih primjeraka.[195] Možemo to kazati i ovim riječima: na osnovu svakog pojedinačnog primjerka geometrijskih konstrukcija moguće je izvesti jasnu i neupitnu definiciju njihovog pojma. Sa druge strane, na osnovu pojedinačnih primjeraka transcendentalne kategorijalne sinteze to nije moguće; definicija svakog pojedinačnog predmeta iskustva ne može se ni a priori/intuitivno uvidjeti ni izvesti, nego samo zadobiti na osnovama naknadnih, induktivnih, uopštavanja koja nemaju apodiktičku saznajnu vrijednost.

Kant zapravo pokušava da nas dovede do uvida da, ukoliko u slučaju konkretnih geometrijskih konstrukata, razlika između opšteg i pojedinačnog; iskustvenog i idealnog; forme i sadržaja – uopšte i postoji, onda je ona ili zanemariva ili bitno drugačije prirode od one koju zatičemo kod konstrukata transcendentalne kategorijalne sinteze. Filozofski pojmovi i filozofska saznanja, eksplicira Kant, za razliku od matematičkih, mogu dosegnuti samo do relativne, manje-više neupitne, ali ne i apodiktičke vrijednosti vezane za sadržaj saznanja. Sa druge strane, matematički/geometrijski pojmovi i saznanja u sebi već posjeduju opštenužan sadržaj; sadržaj a priori utemeljen u čistim formama čulnosti. Svaki geometrijski konstrukt nije ništa drugo nego (apriorna) anticipacija[196] navedenog, opštenužnog, sadržaja. Otuda i mogućnost njegovog sagledavanja u pojedinačnim konstruktima. Prostor i vrijeme nazivamo (apriornim) sadržajem geometrijskih konstrukata zato što su oni zapravo sve što je neophodno za

[195] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 526–530.

[196] Up. *ibid*., 173.

jednu geometrijsku konstrukciju. Geometrijska konstrukcija je čin imputiranja i predstavljanja apriornog, opštenužnog, prostorno-vremenskog sadržaja unutar predmeta neposredno datog iskustva; predmeta čija je iskustvena datost uslovljena istim tim, opštenužnim, apriornim sadržajem.[197]

Ukoliko bismo bez kritičkih zadrški prihvatili navedene Kantove stavove, onda i njegova tvrdnja da nam jedino matematički pojmovi i matematičke konstrukcije mogu ponuditi saznanja koja su istinita postaje jasnija i utemeljenija.[198] Ukoliko bismo istinu definisali na neposredan način, onako kako to naš jezik jasno sugeriše – kao istost i/ili korespondenciju/analogiju između izrečenog i iskustveno zatečenog, tj. kao korespondenciju između mišljenja i predmeta promišljanja, onda bismo zaista mogli kazati da neupitan i apodiktičan vid takve korespondencije možemo zateći jedino u okolištima matematičkih zakonitosti, principa i konstrukata. Takvu, istinitu i potpunu korespondenciju mišljenja i mišljenog ne zatičemo u kontekstu suodnosa transcendentalnih sintetičkih razumskih pravila i njihovih konkretnih iskustvenih konstrukata zato što su rezultati tog sintetičkog suodnosa uvijek manje-više uslovljeni promjenjivim, kontingentnim, karakterom mnoštva zatečenih čulnih podataka. Nasuprot transcendentalne sinteze koja u mnoštvu feonomenalnog iskustva može iznaći aproksimativnu korespondenciju, korespondencija zatečena unutar geometrijskih konstrukata obilježena je intuitivno sagledivom, idealnom, jednakošću forme saznanja i njegovog sadržaja. Opštenužna forma geometrijskih konstrukata, tvrdio bi Kant, u potpunosti odgovara sadržaju bilo kojeg, pojedinačno konstruisanog, egzemplara.[199] Dakle, ona ne posjeduje specifične, čulne, sadržinske izuzetke karakteristične za konstrukte fenomenalnog iskustva.[200]

Jedna od nedorečenosti Kantovog razumijevanja filozofskih i geometrijskih pojmova proizilazi i iz ambivalencija koje zatičemo prilikom različitih definicija geometrijske konstrukcije u *Disciplini čistog uma* i *Transcendentalnoj logici.* Definicija geometrijske konstrukcije/shematizma koju zatičemo unutar *Discipline...* ostaje opterećena pozivanjem na mogućnost predstavljanja *in concereto* – u

[197] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 323.

[198] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 537.

[199] Up. *ibid*., 17.

[200] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 324.

čulnim, slikovnim, predstavama. Nasuprot tome, u *Transcendentalnoj logici*, zatičemo jednu drugačiju i, kazaćemo, jasniju definiciju geometrijske konstrukcije:

> "U stvari, u osnovi naših čistih čulnih pojmova ne leže slike, već shemati. Pojmu trougla uopšte ne bi nikada bila adekvatna nijedna njegova slika…Shema trougla može da postoji samo i jedino u mislima i znači jedno pravilo za sintezu uobrazilje u pogledu čistih oblika u prostoru…"[201]

Navedeni Kantovi stavovi i dalje ostaju na poziciji koja upućuje da unutar pojedinačnih, iskustvenih, geometrijskih konstrukata možemo uvidjeti ono što je opštenužno i univerzalno. Svaki od njih i dalje se razumijeva kao proizvod jednog transcendentalno-logičkog pravila konstrukcije i/ili čiste hronotopijske sheme. Ali, navedeni stav sada pokazuje da se unutar pojedinačnih, *in concreto* datih, iskustvenih egzamplara uviđa opštenužno pojmovno pravilo geometrijske konstrukcije, a ne čulno-slikovni prikaz opštenužnosti. *Pojmu trougla nikada ne može da odgovara jedna slika.*

Navedena ambivalencija prisutna pri pokušajima jasnog i neupitnog definisanja prirode geometrijske konstrukcije i/ili geometrijskih i filozofskih pojmova posjeduje svoju internu teorijsko-saznajnu i istorijsko-filozofsku vrijednost. Nas ipak interesuje nešto drugo. Postavljamo pitanje da li definicija geometrijske konstrukcije, koja insistira na poziciji *čistog opštenužnog misaonog hronotopijskog pravila* izvedenog na osnovu transcendentalne uobrazilje; pravila neopterećenog konkretnim čulnim/slikovnim prikazom, daje nove uvide s obzirom na našu postavku da preciznost geometrijskih zakonitosti i principa nije analitički izvodiva iz njihove opštenužnosti?

Odgovor na naše centralno pitanje i dalje ostaje odričan. Čak i ako zauzmemo poziciju da unutar pojedinačnih iskustvenih geometrijskih prikaza ne uviđamo čulne/slikovne egzemplare nego opštenužna shematska pravila transcendentalne uobrazilje, to nas i dalje ne oslobađa od pitanja da li je pored opštenužnosti naređenih shema legitimno anticipirati/pretpostaviti i njihovu mjernu preciznost. Ako bi to bio slučaj; ako bismo mogli anticipirati i mjernu preciznost, onda shematska djelatnost transcendentalne uobrazilje ne bi proizvodila samo opštenužna hronotopijska pravila nego i konkretne iskustvene odlike stvarstvenosti?

[201] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 154.

Čista prostorno-vremenska sinteza transcendentalne uobrazilje može da anticipira opštenužna shematska pravila, ali nikako i konkretne iskustvene odlike, uključujući i odliku mjerne preciznosti. Takva vrsta intelektualnog opažanja nije rezervisana za konačno, ljudsko, saznanje.

Na prethodnim stranicama smo uputili na činjenicu da opštenužni i intuitivni karakter čistih formi čulnosti nije logički aporetičan. Kant zapravo samo tvrdi da je opštenužna, transcendentalna, priroda čistih formi čulnosti jedan od zajedničkih uslova mogućnosti datosti i geometrijskih pojmova i pojedinačnih predmeta svakodnevnog iskustva, uključujući i konkretne geometrijske konstrukte. Takva zajednička, opštenužna i intuitivna osnova geometrije i iskustva, dokazuje se stavom da nije moguće zamisliti ni geometrijski pojam ni pojedinačni predmet iskustva koji nisu prostorni ili vremeniti. Opštenužnost i intuitivna neupitnost prostora i vremena – to što smo nazivali negativnom odlikom čistih formi čulnosti – bitno su konvergentni pojmovi, tj. jedan pretpostavlja drugi. Mogućnost da se svi predmeti fenomenalnog iskustva i njihove naknadno date iskustvene veze intuitivno sagledavaju kao prostorne i vremenite dozvoljena je time što su iste te inuitivne prostorno-vremenske veličine i relacije jedan od uslova mogućnosti njihove fenomenalne datosti. Prisjetimo se: *Ja o predmetima a priori mogu kazati samo ono što sam, konstrukcijom, unio u iste te predmete.*[202]

Problem je sadržan u tome što navedeni stavovi naprosto nisu dovoljno ubjedljivi da bismo se bez dvoumljenja složili sa Kantovim razlikovanjem geometrijskih i filozofskih pojmova i konstrukata. Ukoliko bismo zastali samo u području opštenužnosti i intuitivnosti čistih formi čulnosti, onda bismo samo iskazali to što je zajednička osobina geometrijskih i filozofskih pojmova, ali ne i to što je njihova specifična razlika. To što se i geometrijski i filozofski pojmovi i konstrukti a priori poimaju kao prostorni i vremeniti ne daje odgovor na pitanje zašto se samo geometrijski pojmovi na opštenužan način mogu iskazati u pojedinačnim čulnim egzemplarima. Drugim riječima – ukoliko bi opštenužnost i intuitivnost čistih formi čulnosti bila jedini kriterij neophodan za konstrukciju idealnih, geometrijskih, pojmova i principa u neposredno datoj čulnosti, onda bi ista ta mogućnost konstrukcije morala da važi i za filozofske pojmove. To, znamo, nije slučaj.[203]

[202] Up. Kant, *Kritika čistog uma*, 17–18.

[203] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 324–325.

Kantu, čini se, nedostaje jasno i kategorično određenje bitnih implikacija sljedećeg problema: distinkcija između filozofskih pojmova, nastalih na temeljima razumskog spontaniteta i geometrijskih pojmova, čija je konstrukcija prije svega uslovljena čistim formama čulnosti, sadržana je u tome što se rezultati geometrijskih konstrukcija moraju neupitno iskazati i kao mjerno precizni. Prostorna i vremenska opštenužnost pojmova i konkretnih primjera iskustvenog, naučnog i filozofskog saznanja, nasuprot geometrijskim pojmovima i konstruktima, nije uslovljena mjernom egzaktnošću saznajnoga sadržaja. Tu je, promišlja Kant, prisutan i razlog zbog kojega se idealna priroda geometrijskih pojmova i principa može iskazati u medijumu pojedinačnog, čulnog, opažanja. Kada bismo jedan četvorougao ili trougao pokušali definisati kao geometrijski lik čije strane nisu mjerno idealne, nego ograničene sa manje ili više preciznim linijama, u tom slučaju ne bismo mogli govoriti o „idealnim geometrijskim shemama", nego o pojedinačnim, čulnim, slikama/primjercima navedenih geometrijskih likova, koje samo mogu poslužiti kao osnova za sticanje iskustvenih, naučnih i filozofskih pojmova. Takve, mjerno raznolike, pojedinačne slike, koje u najboljem slučaju možemo razumjeti kao pojedinačne primjerke neke opštenužnosti, nikada ne mogu posjedovati intuitivnu odliku idealne, logičke analogije forme i sadržaja karakteristične za geometrijske pojmove. Iz istog razloga takvi, pojedinačni, slikoviti prikazi samo mogu poslužiti kao osnov za sticanje komparativnih uopštavanja nastalih na osnovu induktivnih generalizacija mjerno raznolikog sadržaja, tj. uopštavanja koja nemaju odliku idealnih, apodiktičkih univerzalija specifičnih za geometrijske principe i zakonitosti. I u jednom i u drugom slučaju, bilo bi riječi o pojmovima i konstruktima koje vezujemo za to što Kant naziva filozofskim saznanjima.

Jedan od problema je, vidjeli smo, sadržan u tome što je bitnu oznaku geometrijskih pojmova – mjernu preciznost – izuzetno teško dokazati unutar neposredno datih sadržaja iskustva.[204]

Pored navedenog, treba dodati da teškoće na koje nailazimo prilikom razumijevanja Kantove distinkcije između geometrijskih i filozofskih pojmova ne započinju i ne prestaju samo u okolištima pitanja vezanih za uslove mogućnosti analogije između *opšteg* i *pojedinačnog*/*idealnog* i *kontingentnog*/*forme* i

[204] Up. *ibid*., 325.

sadržaja. Čak i ako bismo nekritički zauzeli poziciju da se idealni geometrijski pojmovi unutar fenomenalnog iskustva mogu iskazati kao mjerno idealna, pojedinačna predstava ili slika, problem bi i dalje ostao neriješen. Naime, ako bismo, hipotetički i nekritički, ustvrdili da se u svim dosadašnjim iskustvenim primjerima pokazalo da su se geometrijski pojmovi na idealan, mjerno precizan način iskazivali unutar konkretnih, pojedinačnih, iskustvenih konstrukata, to i dalje ne znači da je takav idealitet opštenužan, zato što nemamo osnova na kojemu možemo ustvrditi da takav idealitet možemo očekivati i u budućim primjerima suodnosa geometrije i iskustva. Problem vremenskog kontinuiteta i dalje ostaje neriješen. Čak i takav pristup navedenim problemima ne bi mogao izbjeći teškoće koje vezujemo za komparativna, iskustvena uopštavanja kojima ne možemo pridodati atribut apodiktičke izvjesnosti.[205]

* * *

Ukoliko bismo pokušali sažeti i elaborirati sadržaj iznesen u prethodnim poglavljima, mogli bismo kazati da se upravo pomenuti problem vremenskog kontinuiteta, u jednom ili drugom vidu, ispostavio kao centralni temat našeg propitivanja. Teškoće vezane za razumijevanje porijekla, prirode i dosega vremenskog kontinuiteta iznalazile su se i unutar pokušaja rješenja problema uslova mogućnosti datosti pojedinačnih predmeta opažanja, čiji prezentni sadržaj zatičemo u neposrednim čulnim utiscima, i unutar njihovih naknadnih, kompleksnijih, iskustvenih, naučnih i filozofskih opservacija, predviđanja i uopštavanja.

Vrijednost, kontroverznost i težina Kantovog protofenomenološkog otkrića transcendentalnog karaktera vremenskog kontinuiteta i/ili konstruktivne i anticipatorne uloge saznanja u regiji čulnosti ogledali su se u tome što je njime postavljeno pitanje koje se u najvećem dijelu dotadašnjih filozofskih koncepcija i dalje poimalo kao bespotrebno ili kao dogmatski samorazumljivo: kako to da možemo tvrditi objektivne karakteristike koje zatičemo unutar iskustvenih sudova, ako nam neposredno dati utisci i čulne predstave mogu ponuditi samo

[205] Up. Laketa, *Filozofska istraživanja 174 God. 44 (2024) Sv.2*, 324–325; Up. takođe: Kant, *Kritika čistog uma*, 325.

podatke vezane za prezentne osjećaje psihičkog subjekta saznanja, tj. podatke vezane samo za to što nazivamo opažajnim sudovima? Šta to mi zapravo mislimo kada kažemo da je nešto *objekt* ili *predmet* ispitivanja? Navedeno Kantovo pitanje neće ostati nejasno ili neodgovoreno samo u domenu strogo filozofskih aporija nego će se iskazati i kao i dalje prisutna dogmatska samorazumljivost najvećeg dijela savremenih, bitno pozitivističkih, naučnih nastojanja.

Štaviše, pokazali smo da pitanje vremenskog kontinuiteta ne ostaje otvoreno i problematično samo unutar teorijskih i praktičnih filozofskih i naučnih nastojanja nego da se iznalazi i u samoj metodološkoj osnovi novovjekovne i savremene nauke i filozofije – unutar njihovog logičko-matematičkog *organona*. Tu smo se, za primjer, uputili ka promišljanju distinkcije opštenužnosti i preciznosti geometrijskih principa; promišljanju neophodnom za jasno razumijevanje mogućnosti, prirode i saznajne vrijednosti suodnosa geometrije i iskustva. Tvrdili smo da je jasno određenje pomenute distinkcije izostalo na stranicama Kantove prve *Kritike*... i da je, istim, aficiralo ubjedljivost Kantovog stava o apriornoj prirodi čistih formi čulnosti, prostora i vremena; stava na kojemu izrasta gotovo čitava struktura transcendentalnog kriticizma.

Na umu treba imati da sve navedeno nikako ne znači i da smo namjeravali dovesti u pitanje vrijednost i aktuelnost Kantove filozofije. Naprotiv, ono što sa nepokolebljivom sigurnošću možemo kazati jeste da Kantovi teorijsko-saznajni nalazi i njihove konkretne naučne implikacije, pa makar i u formi otvorenih pitanja i problema, ostaju *nedostižna polja* najvećeg dijela bitno redukovane, dogmatske, scijentističke spekulacije. Kant je barem pokušao da ponudi odgovore. Njegovo insistiranje na transcendentalnom karakteru prostora i vremena nije ništa drugo nego jedan od specifičnih načina da se ozbiljno pristupi razrješenju problema uslova mogućnosti *doticaja*, *prirode suodnosa* i *upotrebljivosti matematike* u oblasti neposredno datog iskustva. Bez jasnog odgovora na pomenuto pitanje, pozivanje na apodiktičku prirodu nauke, prisutno u gotovo svim varijacijama njenih definicija, ostaje samo neubjedljivo dogmatsko lamentiranje. Da li je potraga za rješenjem navedenih aporija u okolištima naučne metodologije ozbiljno prepoznata i da li je ona zadatak za nauku ili za filozofiju,[206] ostaju otvorena teorijsko-saznajna pitanja.

[206] Up. Einstein, *Geometry and experience*, 234.

Literatura

Barker, Stephen – "Kant's view of geometry: A partial defense", u: *Kant's philosophy of mathematics: Modern essays* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1992)

Bryant, Reginald L. – *Difference and givenness, Deleuze's transcendental empiricism and the ontology of immanence* (Evaston: Northwestern University Press, 2008)

Cassirer, Ernst – *Substance and function* (Chicago: Dover Publication, 1953)

Deleuze, Gilles – *Empiricism and subjektivity* (New York: Columbia U.P., 1989)

Delez, Žil – "Kantova kritička filozofija", u: *Moderno čitanje Kanta* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2005)

Dekart, Rene – *Praktična i jasna pravila rukovođenja duhom u istraživanju istine* (Beograd: Srpsko filozofsko društvo, 1952)

Einstein, Albert – "Geometry and experience", u: *Ideas and opinions* (New York: Bonanza Books, 1954)

Fichte, Johan G. – *Osnova cjelokupne nauke o znanosti* (Zagreb: Naprijed, 1974)

Fihte, Johan G. – *Učenje o nauci* (Beograd: BIGZ, 1976)

Friedman, Michael – *Kant and the exact sciences* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1998)

Gore, Willard. C. – *The imagination of Spinoza and Hume* (*Chicago:* University of Chicago, 1902)

Hajdeger, Martin – *Bitak i vreme* (Beograd: JP Službeni glasnik, 2007)

Hajdeger, Martin – *Kant i problem metafizike* (Beograd: Mladost, 1979)

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, "Vjera i znanje", u: *Jenski spisi* (Sarajevo: Logos, 1983)

Hajzenberg, Verner – "Kvantna mehanika i Kantova filozofija", u: *Fizika i metafizika* (Beograd: NOLIT, 1972)

Hajzenberg, Verner – "Odluka da studiram fiziku", u: *Fizika i metafizika* (Beograd: NOLIT, 1972)

Heisenberg, Werner – *Philosophic problems of nuclear science* (New York: Fawcett World Library, 1966)

Hajzenberg, Verner – "Diskusije o jeziku", u: *Fizika i metafizika* (Beograd: Nolit, 1972)

Heisenberg, Werner – *Physics and philosophy. The revolution in modern science*, (New York: Harper and Brothers, 1958)

Heisenberg, Werner – *Reality and its order* (New York: Springer, 1994)

Henrich, Dieter – *Between Kant and Hegel: Lectures on German Idealism* (London: Harvard U.P. 2003)

Henrich, Dieter – *The unity of reason: essays on Kant's philosophy* (London: Harvard U.P.,1994)

Hume, David – *A treatise of human nature* (Oxford: Clarendon Press, 1888)

Hume, David – *Enquiries concerning the human understanding and concerning the principles of morals* (Oxford: Clarendon Press, 1902)

Husserl, Edmund – *Filozofija kao stroga znanost* (Zagreb: Ljevak, 2003)

Husserl, Edmund – *Formal and transcendental logic* (Hag: Martinus Nijhoff, 1969)

Huserl, Edmund – *Ideja fenomenologije* (Beograd: BIGZ, 1975)

Husserl, Edmund – *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenološku filozofiju* (Zagreb: Breza, 2007)

Huserl, Edmund – *Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1991)

Husserl, Edmund – *Logička istraživanja, sveska 2 – Istraživanja o fenomenologiji i teoriji saznanja* (Zagreb: Breza, 2005)

Husserl, Edmund – *Prolegomena za čistu logiku* (Zagreb: Breza, 2005)

Husserl, Edmund – "Psychological and transcendental phenomenology and the confrontation with Heidegger", u: *Edmund Husserl – collected works* (Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 2003)

Kant, Imanuel – *Kritika čistog uma* (Beograd: Kultura, 1970)

Kant, Imanuel – *Prolegomena za svaku buduću metafiziku* (Beograd: Plato, 2005)

Kant, Immanuel – *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können* (Leipzig: Verlag von Felix Meiner, 1920)

Kant, Immanuel – "Inaugural dissertation", u: *Theoretical philosophy 1755–1770* (Cambridge: Cambridge U.P., 1992)

Kant, Immanuel – "Metaphysical foundations of natural science", u: *Theoretical philosophy after 1871* (Edinburgh: Cambridge U.P., 2002)

Kasirer, Ernst – *Problem saznanja u filozofiji i nauci novijeg doba 1* (Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1999)

Kasirer, Ernst – *Problem saznanja u filozofiji i nauci novijeg doba 2* (Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1999)

Kitcher, Philip – "Kant and the foundations of mathematics", u: *Kant's philosophy of mathematics: Modern essays* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1992)

Kuzanski, Nikola – *O učenom neznanju* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2007)

Laketa, Saša – "Uvod u Hajdegerovo razumijevanje transcendentalne uobrazilje", u: *SINEZA: časopis za humanističke i društvene nauke* (Banjaluka: Filozofski fakultet, 2024)

Laketa, Saša – "Hajdegerova kritika transcendentalnoga Ja", U: *Društvo znanja i ličnost: putevi i stranputice (de)humanizacije. Zbornik radova sa naučnog skupa Novembarski susreti* (Vol.13). (Banja Luka: Filozofski fakultet, 2012)

Laketa, Saša – "Heisenbergova kritika principa kauzaliteta sagledana u svjetlu Kantove distinkcije opažajnih i iskustvenih sudova", u: *Filozofska istraživanja* 172 God. 43 (2023) Sv.4 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2023)

Laketa, Saša – "Nekoliko aspekata poimanja prirode i uloge transcendentalne apercepcije: Sučeljavanje sa Hegelom", u: *SINEZA: časopis za humanističke i društvene nauke* (Banjaluka: Filozofski fakultet, 2021)

Laketa, Saša – "Pojedini aspekti samoreferentne prirode osnovnih principa saznanja u Fihteovoj i Kantovoj transcendentalnoj koncepciji" u: *SINEZA: časopis za humanističke i društvene nauke* (Banjaluka: Filozofski fakultet, 2021)

Laketa, Saša – "Problem općenitosti, nužnosti i preciznosti spoznaje sagledan u svjetlu Kantova konstruktivističkog pristupa geometriji", u: *Filozofska istraživanja* 174 God. 44 (2024) Sv.2 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2024)

Laketa, Saša – "*Jedna nedorečenost Mejasuove recepcije Hjumovog psihologizma", u: SINEZA: časopis za humanističke i društvene nauke* (Banja Luka: Filozofski fakultet, 2026)

Laketa, Saša – "*Mejasuova kritika korelacionizma razmotrena sastanovišta Huserlove Ideje fenomenologije", u: Nauka i stvarnost: zbornik sa naučnog skupa* (Pale: Filozofski fakultet, 2025)

Leibniz, Gottfried Wilhelm – *Izabrani filozofski spisi* (Zagreb: Filozofska biblioteka, 1980)

Levinas, Emmanuel, *Theory of intuition in Husserl's phenomenology, second edition* (Evanston: Northwestern university press, 1995)

Melnick, Arthur – "The geometry of a form of intuition", u: *Kant's philosophy of mathematics: Modern essays* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1992)

Meillassoux, Quentin – "The contingency of the laws of nature", u: *Environment and planning* (London: Pion Ltd., 2010)

Meillassoux, Quentin – "The immanence of the world beyond", u: *The grandeur of reason* (Norwich: SCM Press, 2010)

Meillassoux, Quentin – *Poslije konačnosti: esej o nužnosti kontingencije* (Zagreb: Multimedijalni institut, 2016)

Moran, Dermot – "Husserl and the crisis of the European sciences", u: *The proper ambition of science* (London–New York: Routledge, 2000)

Price, Henry H. – *Hume's theory of the external world* (London: Oxford U.P., 1940)

Robinson, Hoke; Larkin, Dan – "Kant, Euclid and the formal intuition of space", u: *Kant on intuition: Western and Asian perspectives on transcendental idealism* (New York: Routledge, 2019)

Rocknak, Stefanie – *Imagined causes: Hume's conception of objects* (New York: Springer, 2013)

Spinoza, Baruh de – *Etika: geometrijskim redom izložena i u pet delova podeljena* (Beograd: BIGZ, 1983)

Ward, Andrew – *Kant: The three critiques* (Cambridge: Polity press, 2006)

Windelband, Wilhelm – *Povijest filozofije 2* (Zagreb: Kultura, 1957)

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

14 Кант И.(0.034.2)

ЛАКЕТА, Саша, 1976-
Priroda i granice čistih formi čulnosti [Elektronski izvor] : promišljanja o Kritici čistog uma / Saša Laketa. - Onlajn izd. - El. knjiga. - Banja Luka : Univerzitet u Banjoj Luci Filozofski fakultet, 2026

Način pristupa (URL):
https://blupress.unibl.org/ff/catalog/view/210/286/1124. - Насл. са насл. екрана. - Опис извора дана 2.11.2026. - Ел. публикација у ПДФ формату опсега 111 стр. - Библиографија: стр. 108-111.

ISBN 978-99997-40-26-5

а) Кант, Имануел (1724-1804)

COBISS.RS-ID 144965889

